Belofte maakt schuld

Internationale doelen en indicatoren voor duurzame ontwikkeling op het werkterrein van het Ministerie van LNV

G. van Dijk
V. van der Meij

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Expertisecentrum LNV, november 2003

© 2004 Expertisecentrum LNV, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport EC-LNV nr. 2004/241
Ede, 2003

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij het Expertisecentrum LNV onder vermelding van code 2004/241 en het aantal exemplaren.

Oplage	1e druk: 100 exemplaren 2e druk: 200 exemplaren 3e druk: 100 exemplaren
Samenstelling	G. van Dijk, V. van der Meij
Druk	Ministerie van LNV, directie IFA/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Expertisecentrum LNV Bedrijfsvoering/Vormgeving en Presentatie

Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41
Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede
Telefoon : 0318 822500
Fax : 0318 822550
E-mail : Balie@eclnv.agro.nl

Voorwoord

Voor u ligt het rapport 'Belofte maakt schuld'. Het rapport is een vervolg op eerder uitgebrachte LNV rapporten over duurzaamheidsthema's, 'Meten is weten (2001) en 'Meer dan de som der delen' (2001) waarin duurzame ontwikkeling nader beschreven werd. 'Belofte maakt schuld' is een systematische inventarisatie van afspraken op het gebied van duurzame ontwikkeling - voorzover het LNV terrein rakend - op Europees en op mondiaal niveau. Daarnaast wordt in de rapportage een koppeling beschreven tussen afgesproken doelstellingen en internationale indicatoren. Hierdoor wint het begrip duurzame ontwikkeling enorm aan concreetheid.

De inventarisatie is uitgevoerd door het Expertisecentrum LNV in opdracht van directie Internationale Zaken (drs. M.L. Vernooij). De resultaten staan onder meer ten dienste van de LNV werkgroep 'Kernset indicatoren duurzame ontwikkeling'.

Qua opzet is gekozen voor een rapportage waarin gemaakte afspraken per besluitvormend gremium (Europees, mondiaal) zijn opgesomd. Tevens komt daardoor een internationaal bestuurlijk kader in beeld over duurzame ontwikkeling. De samenvatting geeft op bondige wijze de meest concrete en 'harde' afspraken per duurzaamheidsthema weer.

Ik wil medewerkers van directie Internationale Zaken en vanuit andere delen van LNV bedanken voor het aandragen van relevante informatie uit internationale gremia en voor het toegankelijk maken van sommige bronnen.

Drs. R.P. van Brouwershaven
Directeur Expertisecentrum LNV

Inhoudsopgave

Samenvatting **9**

1 Inleiding **15**

1.1 Context: duurzame ontwikkeling en LNV 15

1.2 Vraagstelling 16

1.3 Werkwijze 16

1.4 Leeswijzer 18

2 Mondiale afspraken **19**

2.1 World Food Summit 19

2.2 Millennium Development Goals 20

2.3 World Summit on Sustainable Development (WSSD) 20

2.4 United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) 22

2.5 Het Biodiversiteitsverdrag/Conventie voor Biodiversiteit (CBD) 23

2.6 Het Klimaatverdrag – United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) en het Kyoto-protocol 25

2.7 International Tropical Timber Organisation (ITTO) 26

2.8 United Nations Forum on Forests (UNFF) 26

2.9 Internationale overeenkomsten voor de bescherming van zeeën en visbestanden 27

2.10 Ramsar Convention - Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat (UNESCO) 28

2.11 Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES) 29

2.12 Bonn Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (‘CMS’; UNEP) 30

2.13 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage 31

2.14 Het Internationaal Bureau voor Besmettelijke veeziekten en het Welzijn van dieren (OIE) 32

2.15 International Treaty on Plant Genetic Resources (FAO) 32

2.16 Global Plan of Action for the Conservation and Sustainable Use of Plant Genetic Resources en Global Strategy for the Management of Farm Genetic Diversity 33

2.17 De Codex Alimentarius 33

2.18 De Conventie van Stockholm inzake persistente organische verbindingen (POP's) 34

3 Afspraken op UN-ECE, Pan-Europees en EU-grensoverschrijdend niveau 35

3.1 Pan European Biological and Landscape Diversity Strategy (PEBLDS) 35

3.2 Resolutie van de Pan-Europese Milieuministers-conferentie "Environment for Europe" (EfE) 36

3.3 Resolutie van de Pan-Europese Milieuministers-conferentie 36

3.4 Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (Raad van Europa) 37

3.5 European Plant Conservation Strategy (EPCS; Raad van Europa en Planta Europa) 38

3.6 Europese Landschapsconventie (Raad van Europa) 38

3.7 European Convention on the protection of the Archeological Heritage (Raad van Europa) 39

3.8 Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (MCPFE) 40

3.9 Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-east Atlantic (OSPAR) 40

3.10 ECE-Convention on Long Range Transboundary Air Pollution (CLRTAP; UN-ECE) 41

3.11 Overeenkomsten van de Raad van Europa op het gebied van de bescherming van landbouwhuis-dieren 42

4 De Europese Unie 43

4.1 Het Verdrag, Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en Gemeenschappelijk Visserijbeleid 43

4.1.1 Het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap 43
4.1.2 Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) 44
4.1.3 Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid 45

4.2 Raadsbesluiten 46

4.2.1 EU-Raadsconclusies over de praktische uitvoering van de strategie voor duurzame ontwikkeling van de EU en de

	milieudimensie van de oktober 2002 in Johannesburg (WSSD) aangegane verbintenissen	46
4.2.2	EU-Raadsconclusies d.d. 25-6-2002 betreffende een einde aan het verlies van biodiversiteit in 2010	47
4.2.3	Besluit van de Raad, het EP en de Commissie inzake het Zesde Milieu-Actieprogramma d.d. 22-7-2002 (PE-CONS 3618/2/02 REV 2 ENV 186)	47
4.2.4	EU-Raadstuk COM (2002) 82def. d.d. 25-2-2002 inzake de Mededeling van de Commissie "Naar een wereldwijd partnerschap voor duurzame ontwikkeling"	48
4.2.5	Naar de Europese Raad van het voorjaar (4-3-2003)	49
4.2.6	Uitkomsten Europese Top 20-21-03-2003	49
4.2.7	Aanbeveling van het Europees Parlement en de Raad d.d. 30-5-2002 betreffende de uitvoering van een geïntegreerd beheer van kustgebieden in Europa	50
4.3	Specifieke Europese wetgeving gerelateerd aan duurzaamheidaspecten	51
4.3.1	Richtlijn 91/414/EEG betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen	51
4.3.2	Richtlijn 75/442/EEG betreffende afvalstoffen en richtlijn 99/31/EG inzake het storten van afvalstoffen	52
4.3.3	Richtlijn 86/278/EEG: Richtlijn betreffende [...] het gebruik van zuiveringsslib in de landbouw	52
4.3.4	Richtlijn 2000/60/EG: Kaderrichtlijn water (KRW)	53
4.3.5	Richtlijn 91/676/EEG: de Nitraatrichtlijn	54
4.3.6	Richtlijn 76/464/EEG betreffende de verontreiniging veroorzaakt door bepaalde gevaarlijke stoffen die in het aquatisch milieu van de Gemeenschap worden geloosd	55
4.3.7	Richtlijn 80/68/EEG betreffende de bescherming van het grondwater tegen de verontreiniging veroorzaakt door de lozing van bepaalde gevaarlijke stoffen	56
4.3.8	Richtlijn 96/61/EG van de Raad (1996) inzake geïntegreerde preventie en bestrijding van verontreiniging (IPPC-richtlijn)	56
4.3.9	Biologische productiemethoden: Verordening (EEG) 2092/91 (plantaardige productie) en Verordening (EG) 1804/99 (dierlijke productie)	57
4.3.10	Verordening 1467/94 inzake de instandhouding, de karakterisering en het gebruik van genetische hulpbronnen in de landbouw	57
4.3.11	Verordening 1257/99 inzake steun voor plattelandsontwikkeling	58
4.3.12	Dierenwelzijn	58
4.3.13	Voedselveiligheid	59
4.3.14	Gezondheid van planten	60
4.3.15	Arbeidsomstandigheden in de landbouw	60
4.3.16	Richtlijn 79/409/EEG: de Vogelrichtlijn	60
4.3.17	Richtlijn 92/43/EEG: de Habitatrichtlijn	61
4.3.18	Verordening 338/97 (EG): 'CITES-verordening'	62
4.3.19	Andere voor duurzame ontwikkeling relevante EU-wetgeving	63
4.4	Communautaire strategieën en actieplannen	63
4.4.1	Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement betreffende de Strategie van de Europese Gemeenschap inzake biodiversiteit (COM (1998)42def) (de 'Communautaire Biodiversiteitstrategie', bijbehorende Raadsconclusies)	63
4.4.2	Raadsconclusies bij de vier biodiversiteitactieplannen	64
4.4.3	Biodiversiteitactieplan voor de instandhouding van Natuurlijke hulpbronnen	66
4.4.4	Biodiversiteitactieplan voor de Visserij	68
4.4.5	Biodiversiteitactieplan voor de Landbouw	68
4.4.6	EU-Bossenstrategie	70

4.4.7 Forest law enforcement, governance and trade (FLEGT): Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement (COM(2003)251 final) 71

5 Indicatoren 73

5.1 Indicatoren op mondiaal en ander bovenregionaal niveau (CSD, OECD, Wereldbank, WRI) 74

5.1.1 CSD-indicatoren: Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies (2001) 74

5.1.2 OECD-indicatoren 74

5.1.3 World Development Indicators (Wereldbank) 77

5.1.4 World Resource Institute 77

5.1.5 The Wellbeing of Nations-A Country-by-Country-Index of Quality of Life and the Environment. Robert Prescott-Allen, in samenwerking met IUCN en UNEP-WCMC (2001) 78

5.1.6 Conventie voor Biologische Diversiteit 78

5.2 Europese indicatoren (Pan-Europa, EU) 78

5.2.1 Europe's Environment: The Third Assessment (EEA, 2003) 78

5.2.2 EU-duurzaamheids- en milieu-indicatoren. 79

5.2.3 Forest Focus: een ontwerp-verordening inzake de bewaking (monitoring) van bossen en milieu-interacties in de Gemeenschap 80

5.3 Overige initiatieven 81

5.3.1 Living Planet Report (2002; WWF, i.s.m. UNEP-WCMC en Redefining Progress) 81

6 Bronnen van informatie 83

6.1 Mondiaal 83

6.2 Bovenregionaal, niet wereldwijd 84

6.3 Pan-Europees 84

6.4 Europese Unie 84

6.5 Informatiebronnen van NGO's, internationaal 85

6.6 Nationaal: Nederland 85

Bijlage Projectorganisatie 87

Samenvatting

Het voorliggende rapport is het resultaat van een project uitgevoerd door het Expertisecentrum LNV (EC-LNV). Het project vormt een vervolg op het werk van de LNV-projectgroep duurzame ontwikkeling en de daardoor opgeleverde rapportage 'LNV-indicatoren voor duurzame ontwikkeling - Meten is weten'.
Het rapport geeft een overzicht van internationaal afgesproken doelen en indicatoren voor duurzame ontwikkeling, voorzover van toepassing op het werkterrein van het Ministerie van LNV. In de onderhavige rapportage wordt aan 'Meten is weten' de internationale dimensie toegevoegd.

De verzamelde informatie heeft als primair doel om bij te dragen aan de selectie van een LNV-kernset van indicatoren voor duurzame ontwikkeling. De daarvoor benodigde informatie is geconcentreerd weergegeven in deze samenvatting. Daarnaast is in de hoofdstukken 2 t/m 4 een grote hoeveelheid informatie te vinden die een completer beeld geeft van internationale afspraken (voorzover voldoende hard en concreet) en welke voor het Ministerie van LNV van nut kan zijn als 'naslagwerk'. Daarnaast geeft het rapport een handig overzicht van relevante verdragen, EU-regelgeving en EU-raadsbesluiten op het gebied van duurzame ontwikkeling met als peildatum 1 juni 2003. Hoofdstuk 5 geeft tenslotte een vrij gedetailleerd overzicht van internationaal ontwikkelde indicatoren.

Het project is gericht op het vinden van *doelen en indicatoren*. Diverse gremia stellen doelen vast in verdragen en andere vormen van afspraken. Het meten in hoeverre de doelen bereikt zijn, gebeurt aan de hand van indicatoren. Echter, niet alle internationale afspraken bevatten zowel doelen als indicatoren. Het is dan ook niet mogelijk gebleken om voor alle (voor LNV relevante) thema's een dergelijke directe koppeling tussen doelen en indicatoren te vinden.

De hierna volgende tabel bevat een door het EC-LNV gemaakte selectie van de *meest bindende en meest concrete* doelen. Een veel groter aantal afspraken is opgenomen in de hoofdtekst van het rapport.

De opgenomen *indicatoren* zijn minder 'hard' dan de doelen. Ze zijn deels ontleend aan specifieke bronnen van informatie over indicatoren (onder meer VN, OESO, EU). In dit geval is er geen officiële koppeling tussen het doel en de vermelde indicator; doel en indicator voor het thema komen uit verschillende bronnen.
In een aantal gevallen is de indicator door ons direct afgeleid uit de opgenomen doelstelling (bijv. aantal ondervoede mensen, visserijdoelstelling WSSD, ammoniakemissie). In andere gevallen (bijv. dierenwelzijn, voedselveiligheid) wordt alleen verwezen naar de normen in het kader van de regelgeving waaraan het doel is ontleend. In weer andere gevallen (bijv. biodiversiteit, genetische bronnen, houtproductie) zijn indicatoren vermeld die weliswaar internationaal zijn ontwikkeld, maar die niet formeel gekoppeld zijn aan de vermelde doelen.

Een korte weergave van de verschillende *bronnen* (internationale fora waarin afspraken gemaakt zijn) volgt hieronder. Het gaat daarbij steeds alleen om de informatie die het werkterrein van LNV raakt.

Mondiale afspraken zijn ontleend aan de 'World Food Summit' (WFS; 1996), de 'Millennium Development Goals' (MDG's; 2000) en de 'World Summit on Sustainable Development' (WSSD, Johannesburg, 2002). De eerste twee betreffen het

hongerprobleem en duurzame ontwikkeling in algemene zin. De WSSD resulteerde in een groot aantal actiepunten, onderverdeeld naar onderwerpen (bijvoorbeeld landbouw, visserij, biodiversiteit, bossen) en regio's. De WSSD onderschrijft verder de resultaten van de UNCED-conferentie (Rio de Janeiro) in 1992. De in Rio tot stand gekomen verdragen inzake biodiversiteit (CBD) en klimaat (UNFCC) zijn voor ons van groot belang, alsmede de niet-bindende Forest principles. Het klimaatverdrag is later aangevuld met de concrete afspraken van het Kyoto-protocol (1997). De laatste conferentie van de CBD (Den Haag, 2002) heeft geresulteerd in een aantal concrete doelen. Daarnaast lopen er werkprogramma's voor onder meer bossen en agrobiodiversiteit.
Voor bossen is het United Nations Forum on Forests (UNFF) het meest gezaghebbende forum. Voor tropische bossen zijn de (niet gehaalde 2000-)doelstelling en richtlijnen van de International Tropical Timber Organisation (ITTO) tevens van groot belang.
Voor zeeën en visserij zijn er verschillende VN-verdragen (United Nations Convention on the Law of the Sea en visserijverdragen) alsmede de FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries.
Voor biodiversiteit zijn er naast de CBD de volgende mondiale verdragen: de Ramsar Conventie (wetlands), het CITES-verdrag inzake de handel in bedreigde dier- en plantensoorten, de Werelderfgoedconventie, en de Bonn-Conventie (trekkende diersoorten) en het International Treaty on Plant Genetic Resources (nog niet in werking) dat betrekking heeft op agrobiodiversiteit.
Zeer goed ontwikkeld is de internationale normstelling op het gebied van voedselveiligheid (Codex Alimentarius).

Op *regionaal Europees niveau* zijn er afspraken in UN-ECE-kader [1](verdragen en verklaringen van de milieuministersconferenties), de Pan European Biological and Landscape Diversity Strategy (PEBLDS), de Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (MCPFE), de Bern-Conventie (wilde flora en fauna en hun natuurlijk habitat), de Europese Landschapsconventie en het OSPAR-verdrag. Hoewel verreweg de meeste Pan-Europese overeenkomsten op het gebied van milieu en verwante onderwerpen (biodiversiteit, bossen) liggen, althans voorzover het LNV-werkterrein rakend, zijn er ook enkele overeenkomsten op het gebied van dierenwelzijn (Raad van Europa).

Op *EU-niveau* vinden we het meest complete bouwwerk aan supranationale afspraken, veelal bindend en afdwingbaar. In het kader van deze rapportage is aandacht besteed aan het Verdrag, het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, het Gemeenschappelijk Visserijbeleid, het Zesde Milieu-Actieprogramma, Raadsconclusies en een reeks van specifieke richtlijnen en verordeningen, onder meer op het gebied van waterkwaliteit, bestrijdingsmiddelen, biologische landbouw, dierenwelzijn, voedselveiligheid en natuur, alsook aan de Communautaire Biodiversiteitstrategie en bijbehorende actieplannen en aan de EU-bossenstrategie.
De strategieën voor bodembescherming, gewasbeschermingsmiddelen, het mariene milieu, luchtverontreiniging en het stedelijk milieu zijn nog in de maak en stonden het EC-LNV daarom nog niet ter beschikking.

Hieronder volgen in tabelvorm de belangrijkste resultaten. De *thema's* betreffen *aspecten* van duurzame ontwikkeling. De kolom 'Doelen' geeft de hardste, concreetste doelen weer die bij de zojuist genoemde bronnen geïdentificeerd zijn. . In de kolom 'Bronnen van de afspraken (doelen)' wordt aangeven in welk kader de afspraken zijn gemaakt, wat impliciet ook een maat is voor de hardheid van de afspraken. De *indicatoren* zijn deels aan de doelen gebonden (normen in EU-richtlijnen), deels uit andere bronnen afkomstig en dan minder hard aan het doel gekoppeld.

[1] United Nations Economic Commission for Europe

Bij de doelen is geselecteerd op resultaten die:
a) juridisch bindend zijn, dan wel op niveau van regeringsleiders zijn vastgesteld;
b) weliswaar een bindende werking hebben, maar minder scherp zijn geformuleerd ('streven naar', 'bevorderen' e.d.) en
c) niet juridisch maar wel 'moreel' bindend zijn, bijvoorbeeld als onderdeel van verklaringen van ministerconferenties of conferenties van regeringsleiders.

De onder a), b) en c) genoemde afspraken, voor zover het LNV-werkterrein rakend, zijn opgenomen in het rapport. Daaruit is weer een selectie gemaakt voor de onderstaande tabel waarin de meest harde en de meest concrete doelen (bijv. kwantitatieve doelen met een jaartal) zijn opgenomen, in de praktijk behorend tot de genoemde categorieën a) en c).

Overzicht van meest concrete doelen en indicatoren geordend naar voor LNV relevante beleidsthema's.

Thema	**Doelen**	**Indicatoren**	**Bronnen van de afspraken (doelen)**
Voedselzekerheid	Halvering aantal onder-voede mensen in 2015	Het aantal mensen op de wereld dat ondervoed is (afgeleid van doel)	Afspraak regeringsleiders (WFS, MDG-1, WSSD[2])
Visserij	Ecosysteembenadering mondiaal invoeren in 2010; mondiaal herstel van visbestanden in 2015; EU-doelen op het gebied van duurzaam gebruik van visbestanden, bescherming van niet-doelsoorten en habitats/ecosystemen	Maximum sustainable yield (WSSD in relatie tot 2015-doelstelling); vangst in relatie tot o.m. paaibestanden (CSD[4]/VN); het voldoen aan FAO-Code for Responsible Fisheries	Afspraak regeringsleiders (WSSD); Gemeenschappelijk Visserijbeleid; Biodiversiteitactieplan voor de Visserij en Raadsconclusies daarbij
Nitraatbelasting	Beschermen van grondwater conform de EU-Nitraatrichtlijn en, via Goede Ecologische Toestand en Goed Ecologisch Potentieel conform Kaderrichtlijn Water (nog vast te stellen normen)	Concentratie NO_3 mg/l grondwater (toestand) en (druk) hoeveelheid (kg) toegediende N in dierlijke mest dan wel daarmee overeen komende veebezetting (Nitraatrichtlijn)	Mondiaal geen normen; in EU vastgelegd in Nitraatrichtlijn; tevens doorwerking van de doelen van de Kaderrichtlijn water
Ammoniak-emissie	Reductie van de NH_3-uitstoot in 2010, in 2010 in Nederland maximaal 128 kiloton (nationale doelstelling NMP4 gaat verder: in 2030 30-55 kiloton (tussenstap 2010: 100 kiloton-NMP3)	Ammoniakuitstoot (kg) (afgeleid van doel)	UN-ECE- conventie (CLRTAP) en daarop gebaseerde EU afspraken (nationale emissieplafonds)

[2] World Food Summit, Millennium Development Goals en World Summit on Sustainable Development
[3] Op nationaal niveau moet vermeld worden dat de discussies rond zowel schelpdiervisserij als binnenvisserij hoogst actueel zijn.
[4] 'Commission on Sustainable Development' van de VN

Thema	Doelen	Indicatoren	Bronnen van de afspraken (doelen)
Klimaat	Terugdringen broeikaseffect d.m.v. 5% minder uitstoot van CO_2 equivalenten in 2008-2012 (gemiddelde). De 5% is het mondiaal gemiddelde voor geïndustrialiseerde landen.	Uitstoot CO_2-equivalenten (afgeleid van doel)	Verankerd in het Klimaatverdrag/ Kyoto Protocol/ op grond van lastenverdeling 8% voor de EU en 6% voor Nl
Biodiversiteit (zie ook genetische bronnen en beschermde gebieden)	In belangrijke mate verminderen, resp. stoppen van het verlies aan biodiversiteit uiterlijk in 2010; Meer specifieke doelen in onder meer Global Plant Conservation Strategy [5](CBD), op Pan-Europees niveau (Kiev) en in EU (Vogel- en Habitatrichtlijnen)	Indicatoren (soorten, habitats, index, beschermd gebied) in ontwikkeling op CBD, OESO- en EU-niveau; OESO: zowel bij milieu-indicatoren als landbouwmilieu-indicatoren, laatste geactualiseerd in 2002); eisen EU-wetgeving in richtlijnen	WSSD, resp. ministeriële verklaring CBD-COP6; CBD-Strategisch Plan; EfE-ministersconferentie van Kiev en EU-Milieuraad; EU-wetgeving (richtlijnen)
Genetische bronnen	Behoud en duurzaam gebruik van landbouwkundige genetische bronnen valt eveneens onder de doelstelling inzake biodiversiteit voor 2010	OESO-landbouwmilieu-indicatoren, dit deel is in 2002 geactualiseerd: aantal variëteiten/ rassen per gewas/ dier; aandeel van variëteiten en rassen in productie (plantaardig) en aantallen (dieren); aantal en aandeel bedreigde variëteiten/ rassen die in de landbouw worden gebruikt; hoeveelheid *ex situ* en *in situ* beschermde soorten en 'accessies'.	Valt onder afspraken biodiversiteit; specifiek instrument is het International Treaty on Plant Genetic Resources (nog niet in werking); daarnaast Global Plan of Action (FAO)
Beschermde gebieden	Ontwikkeling van mariene, nationale en regionale (bovennationale) ecologische netwerken en corridors (WSSD); Pan-Europees Ecologisch Netwerk (2008: alle kerngebieden beschermd; 2015 PEEN voltooid), Emerald Green Network; EU: Natura 2000 (hardst: afdwingbaar)	Areaal beschermd gebied (EU; Natura 2000), tevens als % van totaal areaal (CSD/ VN; OESO). Bij de aanwijzing in EU-verband is rekening gehouden met habitats en soorten van communautair belang (en telt dus niet alleen het areaal maar ook de hoedanigheid)	WSSD-actieplan, Pan-Europese milieuministers-conferenties, Conventie van Bern, EU Habitat- en Vogelrichtlijn
Waterbeheer	Waterefficiëntieplannen in 2005 (onder meer vergroten efficiency van watergebruik in de landbouw en de agro-foodsector)	CSD/VN: jaarlijkse onttrekking grond- en oppervlaktewater als % van totale hoeveelheid beschikbaar water. OESO-landbouwmilieu-indicatoren: intensiteit en efficiëntie van watergebruik.	WSSD

[5] Waaronder 'at least 30% of production lands managed consistent with the conservation of plant diversity'.

Thema	Doelen	Indicatoren	Bronnen van de afspraken (doelen)
Waterkwaliteit	Bereiken in 2015 van Goede Ecologische Toestand (Natuurlijke Wateren) dan wel een Goed Ecologisch Potentieel (Sterk Veranderde Waterlichamen en Kunstmatige Wateren)	Ecologische en fysisch-chemische indicatoren waarvoor in het kader van de KRW normen op nationaal niveau worden vastgesteld.	Europese Kaderrichtlijn Water (EU-KRW)
Houtproductie/ Bosbeheer	Houtproductie in duurzaam beheerd bos, zowel wat betreft eigen productie als invoer (onderdeel van ecological footprint-ITTO)	Diverse regionale initiatieven inzake criteria en (samengestelde) indicatoren over hele wereld (o.a. Pan-Europees) en ITTO-richtsnoeren; daarnaast (CSD/VN) oogstintensiteit: oogst als % van aanwas	WSSD, UNFF (steunt ook UNCED Forest Principles) CBD, ITTO (2000-doelstelling) In Europa MCPFE en EU-bossenstrategie ; FLEGT (tegengaan illegale handel)
Economische positie landbouw	Redelijke levensstandaard landbouwbevolking (art. 33 Verdrag); concurrerende landbouw (Europese Landbouwmodel)	OESO: Agricultural gross domestic product; agricultural output; farm income	Resp. Art 33 EU-verdrag en Europese Landbouwmodel 1998
Levensvatbaarheid van het platteland	Levensvatbaarheid van het platteland	Niet uitgewerkt; Farm employment (OESO) behoort daar wel toe maar niet exclusief	(Nog) niet gebaseerd op Verdrag, wel op Europese Landbouwmodel (zie hierboven) en op de EU-plattelandsverordening 1257/99
Dierenwelzijn	Specifieke regels voor houden, vervoer en slachten/ doden van dieren	Indicatoren af te leiden van de wettelijke normen[6]	Raad van Europa en EU-wetgeving; mede doel van Europese Landbouwmodel
Voedselveiligheid	Gedetailleerde EU-regelgeving	Indicatoren af te leiden van de wettelijke normen	Codex alimentarius; EU-regelgeving; Europese Landbouwmodel

In aanvulling op deze punten zijn nog een aantal thema's van belang uit oogpunt van duurzame ontwikkeling, waarover minder harde of geen internationale afspraken bestaan. Het betreft:

Biologische landbouw krijgt in EU-verband (richtlijn en omschakelingssubsidie) en op nationaal niveau (doelstellingen op nationaal niveau in verschillende landen, o.a. Nederland) veel aandacht maar er zijn geen harde of kwantitatieve internationale doelstellingen. Dat laatste is de reden waarom het thema in bovenstaande lijst ontbreekt.

Behoud van landschappen is in Pan-Europees (PEBLDS; Landschapsconventie - hoewel niet door Nederland ondertekend) en EU-verband (Europese Landbouwmodel 1998; Besluit van Raad, EP en Commissie inzake het 6e Milieu-Actieprogramma 2002) alsook nationaal, breed aanvaard als een belangrijk doel. Daarnaast is er op mondiaal niveau de Werelderfgoedconventie, op grond waarvan in Nederland een aantal gebieden worden beschermd.

[6] Het betreft bepalingen inzake vervoer (tijden en drinkgelegenheid), slachten, ingrepen (onthoornen e.d.) en huisvesting (oppervlakte).

De ***ecologische voetafdruk*** is ook een punt van groot belang voor duurzame ontwikkeling, maar daarover bestaan geen internationale afspraken. Ook bestaat over de wijze van meten nog geen overeenstemming. Wel heeft de EU-Milieuraad in oktober 2001 bij de goedkeuring van de vier biodiversiteitsactieplannen gesteld dat deze geanalyseerd moet worden met de ecosysteembenadering als uitgangspunt. Ook heeft de ITTO-2000-doelstelling mede betrekking op de ecologische voetafdruk, maar dan alleen voor hout.

In de bovenstaande tabel staan per thema doelen en indicatoren genoemd, die volgen uit internationale afspraken. Daarnaast zijn er diverse ***instrumenten en processen*** om duurzaamheid te integreren in verschillende beleidsterreinen.
Genoemd kunnen worden de ***milieu-effectrapportage*** inzake projecten (EU-richtlijn), ***strategische milieueffectbeoordeling*** voor plannen en programma's (EU-richtlijn) en het zogenaamde Cardiff-proces (EU) ter ***integratie van milieuoverwegingen in ander (dan milieu-) beleid*** op communautair niveau.
Ook de ***regelgeving op het gebied van genetisch gemodificeerde organismen*** (GMO's) op mondiaal (Biosafety Protocol) en EU (richtlijnen) niveau kan hiermee worden vergeleken.
Hoewel de richtlijnen harde verplichtingen inhouden voor lidstaten, zijn ze niet in de tabel genoemd vanwege hun afwijkende karakter ten opzichte van de wel opgenomen thema's.

Eveneens een essentieel onderdeel van de Nederlandse inspanningen is gelegen in de aard van de ***ontwikkelingssamenwerking en de samenwerking met voormalige communistische landen***. Dit behoort voor het grootste deel echter niet tot de verantwoordelijkheden van LNV, uitgezonderd dat deel dat door LNV aangestuurd wordt in het kader van het Beleidsprogramma Biodiversiteit Internationaal (BBI-OS en PIN-MATRA). Een veel groter budget echter, beheerd door het Ministerie van Buitenlandse Zaken/DGIS, wordt ook in het kader van het BBI ingezet voor milieu/biodiversiteit en duurzame ontwikkeling. Ook een deel van de gelden van het Programma Samenwerking Oost-Europa (PSO), waarin gelden van het Ministerie van EZ worden ingezet, wordt aan bepaalde aspecten van duurzame ontwikkeling besteed.
De ondersteuning van vele aspecten van duurzame ontwikkeling in *ontwikkelingslanden* en *'economieën in transitie' (Midden- en Oost-Europa*) is overigens een i*nternationaal doel* dat op vele plaatsen in het WSSD-actieplan (Johannesburg, 2002) aan de orde komt. De kwantitatieve doelstelling van 0,7% voor ontwikkelingssamenwerking (Conferentie van Monterrey (2002), voorafgaand aan de WSSD) is daarmee verbonden. Nederland hanteert daar bovenop de UNCED-inspanningsverplichting om 0,1% van het BNP in te zetten voor internationaal natuur- en milieubeleid, waardoor het totaal voor Nederland op 0,8% uitkomt.

1 Inleiding

1.1 Context: duurzame ontwikkeling en LNV

Het streven naar duurzame ontwikkeling is al sinds eind jaren '80 van de vorige eeuw een centraal element in het beleid van de Nederlandse regering. Ook het Ministerie van LNV c.q. de Nederlandse overheid baseert het beleid voor landbouw, natuur, groene ruimte, visserij en de voedselindustrie nadrukkelijk op de uitgangspunten van duurzame ontwikkeling (nota 'Voedsel en Groen'[7], NMP4[8]).
Tijdens de UNCED-conferentie in Rio in 1992 en tijdens 'Rio+10', ofwel de World Summit on Sustainable Development (WSSD, Johannesburg, aug/sept 2002), hebben regeringsleiders afspraken gemaakt over duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding. De WSSD heeft ook geresulteerd in een actieplan. Daarin worden uitkomsten van de UNCED opnieuw onderschreven, vele actiepunten nader gespecificeerd, recente uitkomsten van andere fora (o.a. World Food Summit, 1996; Millennium Development Goals, 2000) bevestigd en een aantal nieuwe concrete doelstellingen vastgelegd, waaronder zulke die voor LNV relevant zijn, onder andere voor biodiversiteit en visbestanden.
Behalve in UNCED- en WSSD-verband is duurzame ontwikkeling, of bepaalde aspecten daarvan, aan de orde in een reeks van andere internationale fora. Niettemin is daarbij een duidelijke impuls van UNCED te onderkennen, die als de start van mondiale actie op het gebied van biodiversiteit en bossen kan worden gezien, zowel direct (ontwikkeling Habitatrichtlijn) als indirect (doorwerking van het Biodiversiteitsverdrag, op zijn beurt tot stand gekomen te Rio de Janeiro in 1992).

Het Ministerie van LNV heeft een actieve rol gespeeld voor wat betreft de voorbereiding van de WSSD. Dit kwam onder meer tot uiting in de gerichte bijdrage die LNV heeft geleverd aan het opstellen en realiseren van de Nederlandse instructie voor de WSSD en de drie voorbereidingsbijeenkomsten, onder andere via:

- Geheel op de WSSD gerichte verklaring van ruim 120 ministers, bijeen tijdens de 6e Conferentie van Partijen van het Biodiversiteitsverdrag in Den Haag (april 2002).
- Ministeriële rondetafel bijeenkomst over landbouw en voedselzekerheid tijdens de voorbereidende bijeenkomst voor de WSSD op Bali.
- Lancering tijdens de WSSD van een partnership gericht op capaciteitsversterking in ontwikkelingslanden op het vlak van voedselveiligheid.

Vervolgens heeft LNV het opstellen gecoördineerd van de hoofdstukken landbouw en biodiversiteit van het interdepartementale actieprogramma Duurzame Daadkracht[9], dat kort na de WSSD aan de Tweede Kamer is aangeboden. Het nationale deel van het actieprogramma is in juli 2003 verschenen. Ook op EU-niveau zijn Raadsconclusies aangenomen met betrekking tot de uitvoering van de op de WSSD genomen besluiten.

---

[7] Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 2000. Voedsel en groen: Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief
[8] Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, 2001. Nationaal Milieubeleidsplan 4
[9] Ministerie van Buitenlandse Zaken/VROM, 2003. Duurzame Daadkracht-Actieprogramma voor Duurzame Ontwikkeling - De internationale strategie

1.2 Vraagstelling

LNV heeft in de aanloop naar en tijdens de WSSD bijgedragen aan de verdere uitwerking van het begrip duurzame ontwikkeling. Intern is in 2001 een projectgroep 'LNV en duurzame ontwikkeling' ingesteld, die twee documenten heeft opgesteld:

- LNV-indicatoren voor duurzame ontwikkeling - Meten is weten[10]
- Meer dan de som der delen - LNV-discussienota over duurzame ontwikkeling[11]

Het belang van een internationale basis onder de uitwerking van duurzame ontwikkeling was één van de punten die binnen LNV naar voren kwamen bij de bespreking van bovengenoemde documenten van de projectgroep 'LNV en duurzame ontwikkeling'. Alhoewel er bij de discussie binnen LNV over genoemde documenten waardering was voor de voorgestelde reeks duurzaamheidsindicatoren, bleek er ook nadrukkelijk behoefte aan een nadere analyse van de *internationaal vastgelegde doelen (de meest harde en bindende) en bijbehorende indicatoren*, ter aanvulling van het document 'Meten is weten'. Daarmee wordt het tevens mogelijk om een betere afweging te maken met betrekking tot de door de projectgroep gesuggereerde indicatoren.
Het EC-LNV is door de directie IZ (drs. M.L. Vernooij), namens de werkgroep 'Kernset indicatoren duurzame ontwikkeling', gevraagd deze nadere analyse uit te voeren.

1.3 Werkwijze

Het project behelsde een inventarisatie van internationale afspraken/ doelen en indicatoren. Indicatoren zijn nodig om te kunnen meten in hoeverre de doelen worden gehaald. Het is echter niet altijd mogelijk gebleken om een harde koppeling tussen doelen en indicatoren te vinden. In de praktijk moesten doelen en indicatoren vaak bij verschillende gremia worden gezocht, zodat er in zulke gevallen dus geen sprake is van een officiële koppeling.

De gevonden doelen zijn in de volgende hoofdstukken weergegeven per besluitvormingsgremium op mondiaal, Pan-Europees en EU-niveau. De wijze waarop de doelen werden geselecteerd voor opname wordt hierna beschreven onder 'doelen'. In de samenvatting zijn de meest harde en concrete (zie onder 'doelen') daarvan in een tabel gerangschikt naar thema, zoals voedselzekerheid, waterkwaliteit, biodiversiteit, enzovoort.
Per thema zijn naast internationale doelen ook indicatoren aangegeven. In een aantal gevallen is de indicator door ons direct afgeleid uit de opgenomen doelstelling (bijv. aantal ondervoede mensen, visserijdoelstelling WSSD, ammoniakemissie). In andere gevallen (bijv. dierenwelzijn, voedselveiligheid) wordt alleen verwezen naar de normen in het kader van de regelgeving waaraan het doel is ontleend. In weer andere gevallen (bijv. biodiversiteit, genetische bronnen, houtproductie) zijn indicatoren vermeld die weliswaar internationaal zijn ontwikkeld maar die niet formeel gekoppeld zijn aan de vermelde doelen.
Een lijst met indicatoren, verwant aan die welke zijn opgenomen in de tabel in de samenvatting, is opgesteld door het Projectteam Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling[12] (Bijlage 2, pag. 95 van voorgenoemd document). Daarbij komt een deel van de 'indicatoren' overeen met wat in de samenvatting als 'thema' is aangeduid.
Bij het zoeken naar informatie is veel informatie gevonden op websites. Ook zijn veel documenten en andere gegevens verstrekt door medewerkers van IZ, in het bijzonder de heren M.L. Vernooij, R. Dirkzwager en A.J. van der Stokker. Verder bewees het conceptrapport 'LNV en multilaterale fora-Deel 2: Internationale Organisaties en

[10] Rapport van de Projectgroep LNV en duurzame ontwikkeling, mede op basis van informatie van LEI (F.M. Brouwer) en RIVM (B. ten Brink), 2001
[11] Rapport van de Projectgroep LNV en duurzame ontwikkeling, 2001
[12] Rapport uit 2002. Nationale strategie voor Duurzame Ontwikkeling, Verkenning van het Rijksoverheidsbeleid. Uitgave van het Ministerie van VROM

Verdragen' van Directie IZ ons goede diensten. Hetzelfde geldt voor het EC-LNV document 'Quick scan wisselwerking wetenschappelijke en bestuursorganen multilaterale organisaties/verdragen' (P.T. Voskuil & J.M.H.M. van Geffen, 2003). In het overgrote deel van de gevallen is onze beschrijving direct afgeleid uit de originele bronnen (websites, publicaties). Waardevolle commentaren bij concept-versies werden verkregen van de heren Dirkzwager en Vernooij en van de heren A.J Schutte (programmaleider Agrostructuur en Markt) en P.T. Voskuil van het EC-LNV.

De verzamelde informatie heeft als primair doel om bij te dragen aan de selectie van een LNV-kernset van indicatoren voor duurzame ontwikkeling. De daarvoor benodigde informatie is geconcentreerd weergegeven in de samenvatting. Overwogen zou kunnen worden dit overzicht periodiek te actualiseren.

Doelen
Er is een inventarisatie gemaakt van internationale harde en minder harde *afspraken over doelen* die bijdragen aan de realisatie van duurzame ontwikkeling. Daartoe is voor het gehele LNV-veld nagegaan welke voor duurzame ontwikkeling relevante afspraken zijn gemaakt op mondiaal, Pan-Europees (en meer beperkte EU-overstijgende schalen) en EU-niveau. Wat betreft de Europese niveaus, is daarbij zowel gebruik gemaakt van verklaringen op ministerieel niveau (UN-ECE-kader, EU-Raad) als van tot stand gekomen wettelijke instrumenten (UN-ECE, Raad van Europa en, op veel grotere schaal, EU).

Er is geselecteerd op doelen die:
a) juridisch bindend zijn, dan wel op niveau van regeringsleiders zijn vastgesteld;
b) weliswaar een bindende werking hebben, maar minder scherp zijn geformuleerd ('streven naar', 'bevorderen' e.d.) en
c) niet juridisch maar wel 'moreel' bindend zijn, bijvoorbeeld als onderdeel van verklaringen van ministersconferentie.

De onder a), b) en c) genoemde afspraken, voor zover het LNV-werkterrein rakend, zijn opgenomen in het rapport. Daaruit is weer een selectie gemaakt voor de samenvatting, waarin de meest harde en de meest concrete doelen (bijv. kwantitatieve doelen met een jaartal) zijn opgenomen, in de praktijk behorend tot de genoemde categorieën a) en c).

Indicatoren
Behalve doelen, zijn ook internationaal ontwikkelde *indicatoren* voor de verschillende aspecten van duurzame ontwikkeling in kaart gebracht. Daarbij moet worden aangetekend dat de beste bronnen van indicatoren en de meest relevante besluitvormingsfora niet altijd samenvallen. Zo behoren de OESO (OECD)–indicatoren tot de beste die er zijn, maar in OESO-kader worden weinig bindende besluiten genomen, afgezien van een aantal principes, zoals 'De vervuiler betaalt'. Daarentegen worden vele belangrijke besluiten in CBD-kader genomen, maar is het werk aan indicatoren daar sterk achtergebleven. Het EU-kader kent zowel een uitgebreid stelsel van bindende doelen en normen als een groot aantal indicatoren. Van deze indicatoren is nog maar een beperkt deel van een officieel karakter, d.w.z. door de EU-Raad vastgesteld als 'structurele indicatoren' om de voortgang van de uitvoering van de EU-strategie voor duurzame ontwikkeling te meten. Daardoor zijn de indicatoren nog te beperkt van aard om een compleet beeld van de verschillende aspecten (thema's) voor duurzame ontwikkeling te geven. Hiervoor werd reeds beschreven hoe hiermee in de praktijk is omgegaan bij de invulling van de tabel in de samenvatting.

Het EC-LNV heeft de internationale afspraken en indicatoren verwerkt in een reeks fiches voor alle duurzaamheidsthema's zoals grotendeels al voorgesteld in 'Meten is weten'. Deze fiches vormen een afzonderlijk intern (informatief) LNV-document dat alleen als achtergrondinformatie dient.

1.4 Leeswijzer

Het rapport geeft een handig overzicht van relevante verdragen, EU-regelgeving en EU-raadsbesluiten op het gebied van duurzame ontwikkeling met als peildatum 1 juli 2003. Het heeft een opbouw waarbij de afspraken en doelstellingen van internationale fora (gremia) (voor zover voldoend aan de onder par. 1.3 genoemde selectiecriteria) geordend zijn naar aflopend schaalniveau. Het begint met de mondiale afspraken (hoofdstuk 2), gevolgd door achtereenvolgens afspraken op UN-ECE, Pan-Europees en EU-grensoverschrijdend niveau (hoofdstuk 3) en tenslotte de EU (hoofdstuk 4). Aansluitend volgt er een hoofdstuk over internationaal (mondiaal en boven-regionaal) en in EU-verband gebruikte indicatoren (hoofdstuk 5), waarna het rapport afsluit met de een opsomming van bronnen met feitelijke informatie over een aantal duurzaamheidsaspecten (thema's), al dan niet met vermelding van een verwijzing naar een relevante internetpagina (hoofdstuk 6).
Voor de 'snelle lezer' zijn in de hoofdstukken 2 tot en met 4 kaders opgenomen met daarin de samenvatting van de betreffende paragraaf (zijnde een beschrijving van de afspraken/ doelstellingen van een gremium).

2 Mondiale afspraken

In het onderstaande vinden we een groot aantal recente internationale afspraken op mondiaal niveau die relevant zijn voor het beleidsterrein van LNV. De belangrijkste recente bron is de World Summit on Sustainable Development (WSSD) in Johannesburg van 2002, en uiteraard de UNCED van Rio tien jaar eerder (WSSD=Rio+10). Daarnaast zijn ook de World Food Summit van 1996 en de Millennium Development Goals van 2000 belangrijk. Uit de UNCED kwamen drie verdragen (UNFCCC, CBD, UNCCD) alsmede een bossenproces (thans: UNFF) voort, die op hun beurt zelf ook weer belangrijke afspraken opleverden.

Voorts zijn er mondiale verdragen op het gebied van tropisch hout, van het gebruik van zeeën en van visserij en op uiteenlopende gebieden met betrekking tot biodiversiteit. Tenslotte is er een gedetailleerde normering op het gebied van voedselveiligheid tot stand gekomen (Codex alimentarius).

Mondiaal wordt anno 2003 in een aantal fora aangegeven dat er inmiddels genoeg doelen en beleidsprogramma's zijn vastgesteld en dat het zwaartepunt derhalve dient te liggen bij de uitvoering. Dit levert ook een enorme stimulans op voor het verder ontwikkelen, maar vooral ook het consequent toepassen van indicatoren. Ook tijdens de 11^{e} vergadering van de Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (New York, mei 2003) was dit het geval. Besloten is te komen tot een systematische analyse van de mate waarin voldaan is aan de commitments die in Johannesburg (World Summit on Sustainable Development, september 2002) zijn gedaan. Het is met name de EU die daarbij heeft aangedrongen op versterking van het gebruik van indicatoren voor duurzame ontwikkeling, geïntegreerd met de indicatoren die in VN-kader worden gehanteerd voor de zogenaamde Millennium Development Goals.

2.1 World Food Summit

Tijdens de top in 1996 zijn door regeringsleiders duidelijke afspraken gemaakt over de doelstelling ten aanzien van voedselzekerheid en hoe dit zal worden gemonitord. Doel is: “to halve by the year 2015 the proportion of the world’s people who suffer from hunger”. Deze doelstelling is later bevestigd door opname in de set van Millennium Development Goals en tijdens de WSSD.
Website: http://www.fao.org/ag/aga/empres/live_vis/wfs1.htm.

Samenvatting: Het halveren van het aandeel hongerende mensen is onverkort actueel, zoals hieronder blijkt uit overname in de Millennium Development Goals en het implementatieplan van de WSSD.

2.2 Millennium Development Goals

Tijdens de Millennium Top (september 2000) zijn door regeringsleiders de zogenaamde Millennium Development Goals (MDG's) vastgesteld, met name om armoedebestrijding te sturen. Al hoewel niet juridisch bindend, worden ze breed gehanteerd als basis voor maatregelen. Nederland is fel pleitbezorger van de MDG's. Voor LNV relevant zijn vooral:

- MDG-1: "to halve by the year 2015 the proportion of the world's people who suffer from hunger"
- MDG-7: "Integrate the principles of sustainable development into country policies and programmes; reverse loss of environmental resources"

Website: http://www.un.org/esa/sustdev/.

Samenvatting: Beide genoemde MDG's inzake het hongerprobleem en duurzame ontwikkeling zijn essentieel voor LNV.

2.3 World Summit on Sustainable Development (WSSD)

De World Summit on Sustainable Development (WSSD, augustus 2002) onderstreept op het niveau van regeringsleiders een groot aantal, elders reeds vastgelegde doelstellingen. Voor LNV relevant zijn onder andere de herbevestigde doelstellingen voor:

- Voedselzekerheid: "halve by the year 2015 the proportion of the world's people who suffer from hunger..."(40a);
- Klimaat: "meet all the commitments and obligations under the UNFCC" (38a), aangevuld met o.a. "provide technical and financial assistance and capacity building to developing countries and countries with economies in transition..."(38c);
- Luchtvervuiling : "Enhance cooperation at the international, regional and national levels to reduce air pollution, including transboundary air pollution, acid deposition and ozone depletion, bearing in mind the Rio principles..."(30), met een verwijzing naar de Conventie van Wenen inzake de bescherming van de ozonlaag (39c) en het Protocol van Montreal (39b,c) en met een oproep tot ondersteuning van ontwikkelingslanden en landen met een overgangseconomie (=Oost-Europa/NIS) (39a,d).

en nieuwe doelen voor:

- *Natuurlijke hulpbronnen*: "Reverse the current trend in natural resource degradation as soon as possible, it is necessary to implement strategies which should include targets adopted at the national and, where appropriate, regional levels to protect ecosystems and to achieve integrated management of land, water and living resources, while strengthening regional, national and local capacities." (24);
- *Landbouw*: "Sustainable agriculture and rural development are essential to the implementation of an integrated approach to increasing food production and enhancing food security and food safety in an environmentally sustainable way" (40);
- "Develop and implement integrated land management and water-use plans that are based on sustainable use of renewable resources ..." (40b);
- "Reverse the declining trend in public sector finance for sustainable agriculture; [...] support efforts in developing countries and countries with economies in transition to strengthen agricultural research and natural resource management capacity ..." (40j);

- “Strengthen and improve coordination of existing initiatives to enhance sustainable agricultural production and food security” (40p);
- *Water*: “develop integrated water resources management and water efficiency plans by 2005 …” (26);
- “Intensify water pollution prevention to reduce health hazards and protect ecosystems …” (25d);
- *Oceanen en zeeën; visserij* (30). “Ensure the sustainable development of the oceans”
- “Promote the implementation of chapter 17 of Agenda 21[13], which provides the programme of action for achieving the sustainable development of oceans, coastal areas and seas …” (30b);
- “Encourage the application by 2010 of the ecosystem approach , noting the Reykjavik Declaration on Responsible Fisheries in the Marine Ecosystem and Decision V/6 of the Conference of Parties to the Convention on Biological Diversity” (30d);
- “Maintain or restore stocks to levels that can produce the maximum sustainable yield, […] where possible not later than 2015” (31a);
- “Implement the 1995 FAO-Code of Conduct for Responsible Fisheries […] and the relevant international plans of action and technical guidelines of FAO” (31c);
- “The establishment of *marine protected areas* consistent with international law and based on scientific information, including representative networks by 2012 and time/area *closures* for the protection of nursery grounds and periods, proper coastal land use and watershed planning and the integration of marine and coastal areas management into key sectors” (32c);
- *Biodiversiteit*: “… the achievement by 2010 of a significant reduction in the current rate of loss of biological diversity …” (44);
- “Improve the scientific understanding and assessment of marine and coastal ecosystems as a fundamental basis for sound decision-making …” (36);
- “… Promote and support initiatives for hot spot areas and other areas essential for biodiversity and promote the development of national and regional ecological networks and corridors” (44g);
- *Bossen*: “Sustainable forest management of both natural and planted forests and for timber and non-timber products is essential to achieving sustainable development as well as a critical means to eradicate poverty, significantly reduce deforestation, halt the loss of forest biodiversity and land and resource degradation …” (45);
- “The achievement of sustainable forest management […] is an essential goal of sustainable development” (45);
- “Take immediate action at the national and international levels to promote and facilitate the means to achieve sustainable timber harvesting…” (45d);
- *Energie*: “integrate energy considerations[…] into policies of […] sectors […] such as […] agriculture …”(20b);
- “…giving a greater share of the energy mix to renewable energies, improving energy efficiency and greater reliance on advanced energy technologies, including cleaner fossil fuel technologies” (20c);
- “… increased use of renewable energy resources …” (20d);
- *Chemische stoffen*: “… sound management of chemicals throughout their life cycle and of hazardous wastes for sustainable development as well as for the protection of human health and the environment, inter alia, aiming to achieve, by 2020, that chemicals are used and produced in ways that lead to the minimization of significant adverse effects on human health and the environment…”(23), gevolgd door aanbevelingen om de Conventie van Rotterdam (PIC) en de Conventie van Stockholm (POPs) in 2003 resp. 2004 in werking te laten treden (23a), alsmede om in 2005 tot een strategische benadering te komen voor het internationale beheer van chemische stoffen;
- *Implementatie* (hoofdstuk X; 130-136 hieronder afzonderlijk behandeld): acties m.b.t. internationale samenwerking “… to conserve, protect and restore the health and integrity of the Earth’s ecosystem”(81), voorts het mobiliseren en effectief

[13] Rio de Janeiro, 1992

gebruiken van gelden (82), het faciliteren van buitenlandse investeringen ("foreign direct investment") (84), erkennende dat een forse toename van ontwikkelingshulp (ODA) nodig is (85), het nakomen van de verplichtingen vervat in de Ministeriële Verklaring van Doha (92), met name wat betreft markttoegang (92), maar ook inzake de vermindering of afschaffing van piektarieven, hoge tarieven en tariefescalatie (92b), een verdere versterking van de wederkerige ondersteuning van handel, milieu en ontwikkeling (97), het waar mogelijk baseren van maatregelen inzake grensoverschrijdende of mondiale (natuur-) en milieuproblemen op internationale consensus (101), steun voor ontwikkelingslanden inzake capaciteitsversterking m.b.t. milieubescherming (110), toegang tot milieu-informatie en gerechtelijke en administratieve procedures alsmede inspraak in besluitvorming overeenkomstig Rio-principe 10 en rekening houdende met de principes 5, 7 en 11 van de Verklaring van Rio (128);
- *Indicatoren*: "encourage further work on indicators for sustainable development by countries at the national level ..." (130) en: "promote further work on indicators, in conformity with paragraph 3 of decision 9/4 of the CSD" (131);
- *MER*: "develop and promote the wider application of environmental impact assessments ..."(135);
- *Duurzame ontwikkeling algemeen*: "promote and further develop methodologies at policy, strategy and project levels for sustainable development decision-making at the local and national levels, and where relevant at the regional level" (136);
- Actiepunten per regio: kleine eilandstaten (VII), Afrika (VIII), en andere regio's (IX). Deze (vooral VII en VIII) omvatten een reeks punten die mede van belang zijn i.v.m. het Nederlandse ontwikkelingsbeleid.

Website: http://www.un.org/esa/sustdev/.

Samenvatting: Alle bovengenoemde punten zijn van belang voor het LNV-beleid; daarbinnen springen de volgende punten in het oog: halvering van aandeel hongerenden, plannen m.b.t. efficiëntie van watergebruik in 2005, toepassing van de CBD-ecosysteembenadering in zeeën/visserij in 2010, herstel van visbestanden in 2015, mondiale actie t.a.v. ecologische netwerken, inclusief mariene gebieden, forse daling van verlies aan biodiversiteit in 2010, zo spoedig mogelijk ombuigen van de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, onmiddellijke actie om duurzame houtproductie te bereiken. Daarnaast wordt op tal van punten opgeroepen ontwikkelingslanden en voormalige communistische landen te ondersteunen.

2.4 United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)

In 1992 vond in Rio de Janeiro de United Nations Conference on Environment and Development (UNCED) plaats. In paragraaf 1 van het implementatieplan van de WSSD wordt met kracht de aangegane verplichting ('commitment') herbevestigd aan de 'Rio-principles', de volledige implementatie van Agenda 21 en het 'Programme for the Further Implementation of Agenda 21'. Daar de voor LNV van belang zijnde onderwerpen op de WSSD vrijwel allemaal weer aan de orde zijn geweest, beperken wij ons hier tot de weergave van de teksten van de WSSD (zie hiervoor).
Website: http://www.un.org/esa/sustdev/

Samenvatting: De UNCED-resultaten zijn onverkort van kracht maar de nadruk wordt in deze rapportage gelegd op de follow-up: WSSD, CBD, UNFF.

Rio-verdragen inzake klimaat, biodiversiteit en verwoestijning en 'Forest principles'
Het betreft hier door Nederland geratificeerde en derhalve bindende juridische overeenkomsten. Qua voor LNV relevante doelen zijn o.a. vastgelegd:
- *Klimaatverdrag (UNFCCC)*: reduce overall developed country emissions of CO2 equivalents by 5% of 1990 levels by 2012 (Kyoto protocol). Doorvertaling naar EU (8%) en vandaar naar Nederland (6%).
- *Verdrag ter bestrijding van verwoestijning (UNCCD)*: dit verdrag is voor LNV in directe zin minder van belang. Wel worden er in dit kader afspraken gemaakt die een ondersteuning zijn van de inzet ten aanzien van rurale ontwikkeling, biodiversiteit, bossen en duurzame landbouw.
- *Biodiversiteitsverdrag (CBD)*: hieronder nader uitgewerkt.

Hoewel niet-bindend, moeten ook de 'Forest Principles' van Rio in dit verband worden genoemd. Hierop wordt nader ingegaan onder UNFF. Mede door de steun (committent) die UNFF 2 uitsprak voor de Forest Principles, hebben deze wel degelijk een zekere waarde.

Samenvatting: Voor LNV zijn met name CBD en UNFCCC van belang en daarnaast de 'Forest Principles'.

2.5 Het Biodiversiteitsverdrag/Conventie voor Biodiversiteit (CBD)

In het kader van de in 1992 gehouden Convention on Biological Diversity (CBD) zijn hier aan de orde: de doelstellingen van het verdrag, besluiten van de Conferentie van Partijen (COP's) en de verklaring van ministeriële segmenten van COP's. Tot de COP-besluiten behoort ook het Strategisch Plan, aanvaard in 2002.

Doelstellingen van het verdrag
Het doel van het verdrag is 'the conservation of biological diversity, the sustainable use of its components and the fair and equitable sharing of benefits arising out of the utilisation of genetic resources..'

COP6-ministersverklaring: The Hague Ministerial Declaration of the Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (COP6)
- "We reconfirm the commitment to halting deforestation and the loss of forest biodiversity and ensuring the sustainable use of timber and non-timber resources and we commit ourselves to the full implementation of the CBD/'s expanded action-oriented work programme on all types of forests...";
- "We call upon the WSSD to reconfirm to have instruments in place to stop and reverse the current alarming biodiversity loss at the global, regional, sub-regional and national levels by the year 2010.";
- "We call upon the WSSD to encourage governments to take appropriate policy measures to conserve and restore important ecosystems, in particular wetlands including shallow coastal water areas and coral reefs, as well as mountain and arctic ecosystems.";

Strategisch Plan voor de Conventie inzake Biologische Diversiteit (COP6; besluit VI/26))
Purpose: "to effectively halt the loss of biodiversity so as to secure the continuity of its beneficial uses through the conservation and sustainable use of its components and the fair and equitable sharing of benefits arising from the use of genetic resources"
Mission: "to achieve *by 2010 a significant reduction of the current rate of biodiversity loss* at the global, regional and national levels as a contribution to poverty alleviation

and to the benefit of all life on earth". Het Strategisch plan is dus iets minder uitgesproken dan de ministersverklaring van dezelfde conferentie.

Global Strategy for Plant Conservation: targets for the year 2010 (COP6-besluit VI/9)
Deze strategie omvat 16 *operationele doelen* ('targets'), waaronder:
- "at least 10% of each of the world's ecological regions effectively conserved (for conservation of plant diversity)";
- "protection of 50% of the most important areas for plant diversity assured";
- "at least 30% of production lands managed consistent with the conservation of plant diversity";
- "60% of the world's threatened species conserved in situ";
- "60% of threatened plant species in accessible ex-situ collections, preferably in the countries of origin and 10% of them in recovery and restoration programmes";
- "70% of the genetic diversity of crops and other major socio-economically valuable plant species conserved, and associated indigenous and local knowledge maintained";
- "management plans in place for at least 100 major alien species that threaten plants, plant communities and associated habitats and ecosystems";
- "no species of wild flora endangered by international trade";
- "30% of plant-based products derived from sources that are sustainably managed".

De Conferentie van Partijen beschouwt deze strategie als een *pilot benadering* voor het gebruik van operationele doelen ('outcome targets') in het kader van de Conventie en in de context van het Strategisch Plan, en overwegen de bredere toepassing van deze benadering voor andere werkgebieden van het verdrag, met inbegrip van andere taxonomische groepen (dus: ook voor de fauna). Dat laatste verklaart de op het oog willekeurige of beperkte keuze voor planten in deze strategie: dit is mogelijk slechts een eerste stap.

Expanded Work Programme on Forest Biological Diversity (COP6; besluit VI/22)
Het werkprogramma omvat een groot aantal activiteiten, gerangschikt onder 12 doelen op het niveau van 'goals' (hoogste niveau) en 27 'objectives'(daaronder). Van de 12 'goals' hebben er 5 betrekking op 'conservation, sustainable use and benefit sharing', 3 op 'institutional and socio-economic enabling environment' en 4 op 'knowledge, assessment and monitoring'.
In de eerste groep vinden we de meest uitgesproken doelen inzake concrete bescherming en duurzaam gebruik:
- goal 1: to apply the ecosystem approach for all types of forests (dus niet: alle bossen);
- goal 2: to reduce the threats and mitigate the impacts of threatening processes on forest biological diversity;
- goal 3: to protect, recover and restore forest biological diversity;
- goal 4: to promote the sustainable use of forest biological diversity;
- goal 5: access and benefit sharing of forest genetic resources.

Harde doelen zoals in de Global Plant Conservation Strategy vinden we hier nauwelijks. Het is dan ook inderdaad een werkprogramma.
Dit laatste geldt voor het werkprogramma voor agrobiodiversiteit (besluit V/5) in nog sterkere mate.

Rapport van de secretaris van de CBD aan de CSD[14] (2003): 'Contribution of the CBD to implementing the outcomes of the WSSD'
In dit rapport wordt geconstateerd dat de WSSD in sommige opzichten verder is gegaan dan CBD-COP6 en dat de CBD daarmee rekening moet houden bij haar toekomstige werk. Dit betreft o.m.:
- "the negotiation, within the framework of the CBD, bearing in mind the Bonn guidelines, an international regime to promote and safeguard the fair and equitable sharing of benefits arising out of the utilization of genetic resources" (440);

[14] Commission on Sustainable Development (Commissie voor Duurzame Ontwikkeling)

- “actions to promote and support initiatives for hot spot areas and other areas essential for biodiversity and promote the development of national and (regional - volgens de hiermee overeenkomende WSSD-tekst) ecological networks and corridors” (44g).

Website: http://www.biodiv.org/.

Samenvatting: Hoewel er de afgelopen jaren een reeks CBD-werkprogramma’s tot stand is gekomen, dateren de meest concrete doelstellingen van COP6 (2002) en wel in de vorm van de Ministeriële Verklaring (met name de doelstelling het verlies aan biodiversiteit in 2010 tot staan te brengen), het Strategisch Plan voor de Conventie (belangrijke afname van het verlies aan biodiversiteit in 2010) en de Global Plant Conservation Strategy (een reeks operationele doelen, o.m. het in 2010 goed beheren van 30% van ‘production lands’). De werkprogramma’s hebben minder concrete doelen maar de benadering van de GPCS wordt mogelijk uitgebreid naar andere werkterreinen van de CBD. Voorts wordt n.a.v. de WSSD onder meer werk aan ecologische netwerken opgepakt.

2.6 Het Klimaatverdrag – United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) en het Kyoto-protocol

Het Klimaatverdrag is, zoals bleek in paragraaf 2.4, een van de drie Rio-verdragen (1992). Het werd van kracht in 1994. Een concrete invulling van verplichtingen van landen die Partij zijn bij het verdrag kwam in 1997 tot stand met het Kyoto-protocol. Dit is nog niet in werking getreden.
Het *doel* van het verdrag is vervat in artikel 2: “The ultimate objective of this Convention and any related legal instruments [...] is to achieve [...] stabilization of green house gas concentrations in the atmosphere at a level that would prevent anthropogenic interference with the climate system”. Het verdrag maakt onderscheid in twee groepen landen:

- Een groep van 41 geïndustrialiseerde landen, opgenomen in Annex I, waaronder zowel de relatief rijke OESO-landen (peildatum 1992) als voormalige communistische landen. De genoemde OESO-landen zijn tevens opgenomen op bijlage II.
- Een groep van 145 zogenaamde Non-Annex-I-landen, voornamelijk ontwikkelingslanden.

Alle Partijen (artikel 4, lid 1) moeten de ontwikkeling, toepassing en overdracht van klimaatvriendelijke technologieën en praktijken bevorderen, alsmede het duurzame beheer van ‘sinks’ voor koolzuurgas.
Alleen de Annex I-landen zijn onderhevig aan een specifieke verplichting om maatregelen te nemen met het doel om de uitstoot van broeikasgassen tegen het jaar 2000 terug te brengen tot het niveau van 1990, hetzij individueel, het zij gezamenlijk (artikel 4, lid 2b). In de ‘Guide to the Climate Change Convention and its Kyoto Protocol’ van het UNFCCC-secretariaat wordt laatstgenoemde verplichting ‘non-legally binding’ genoemd. Genoemde web-publicatie vermeldt ook dat er indicaties zijn dat de Annex I-landen als geheel dit doel waarschijnlijk hebben bereikt, maar dat dit komt door enorme variaties tussen landen, met name door de afname in van de uitstoot in voormalige communistische landen, terwijl elders de uitstoot bleef stijgen.

Het Kyoto-protocol gaat een stap verder. In artikel 3 worden Annex I-landen verplicht om, individueel of gezamenlijk, hun emissies uitgedrukt in CO_2-equivalenten onder de hoeveelheden te houden welke per land (met de EU als blok) zijn vermeld in Annex B, met als doel de uitstoot van broeikasgassen met tenminste 5% van de niveaus van

1990 te verminderen. De periode waarin dit bereikt moet zijn is 2008 - 2012. Annex B vermeldt voor de EU 92%, ofwel een reductie van 8%. Bij de lastenverdeling binnen de EU is een reductiepercentage van 6% toegewezen aan Nederland.
Het gaat om de volgende gassen: CO_2, CH_4, N_2O, HFC's, PFC's en SF_6, waarbij de emissies worden vertaald in CO-equivalenten.
Website: http://unfccc.int/.

Samenvatting. Het Klimaatverdrag heeft als doel om de concentratie van broeikasgassen op een zodanig niveau te brengen dat een verstoring van het klimaat wordt voorkomen. In het Kyoto-protocol zijn de kwantitatieve verplichtingen per land of blok van landen (EU) exact vastgelegd.

2.7 International Tropical Timber Organisation (ITTO)

In 1983 kwam de International Timber Agreement (ITTA) tot stand die ten grondslag ligt aan de organisatie (ITTO). In de tekst, zoals laatstelijk vastgesteld in 1994, worden onder meer onder meer de volgende doelen genoemd (artikel 1):
- bij te dragen aan het proces van duurzame ontwikkeling;
- bevordering van internationale handel in tropisch hout uit duurzame bronnen.

In artikel 6 is vastgelegd dat de hoogste autoriteit van de organisatie de International Tropical Timber Council (ITTC) is, bestaand uit alle leden van de organisatie.

De ITTO is de belangrijkste organisatie specifiek voor tropisch hout. Van belang zijn onder meer:
- Besluit 3(X) van juni 1991 : "having all tropical timber entering international trade come from sustainably managed sources by 2000";
- ITTO guidelines for Sustainable Management of Natural Tropical Forests (1990) and ITTO Guidelines for the Establishment and Sustainable Management of Planted Tropical Production Forests (1993;
- ITTO-Guidelines for the Conservation of Biological Diversity in Tropical Production Forests (1993);
- ITTO Criteria and Indicators for Sustainable Management of Natural Tropical Forests (1998).

Website: http://www.itto.or.jp/.

Samenvatting: De zgn. '2000-doelstelling' van de ITTO heeft groot gezag en is ook jaren leidend geweest voor het Nederlandse beleid. Hoewel de doelstelling bij lange na niet gehaald is en de doelstelling ook nog niet geactualiseerd is, blijft deze van zeer groot belang.

2.8 United Nations Forum on Forests (UNFF)

Het VN-proces inzake bossen begon in Rio met de 'Non-legally Authorative Statement of Principles for a Global Consensus on the Management, Conservation and Sustainable Development of all Types of Forests', bekend geworden als de '*Forest Principles*'. Deze omvatten zowel bewoordingen die zeggen dat bossen duurzaam beheerd zouden moeten worden (art. 2b: "should be sustainably managed") als bewoordingen (art. 2.a) die het soevereine recht van staten onderstrepen om zelf over

hun bossen te beslissen, zelfs om bossen om te zetten in andere vormen van grondgebruik, echter wel weer op basis van "national policies consistent with sustainable development".
Het VN-proces ging na de UNCED verder onder verschillende namen door maar een verdrag is tot op heden niet in voorbereiding genomen, laat staan tot stand gekomen. Er werd respectievelijk in 1995-1997 en 1997-2000 veel werk verzet door het Intergovernmental Panel on Forests (IPF) en het Intergovernmental Forum on Forests (IFF), beide onder auspiciën van de VN-Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (CSD). Deze resulteerden in ruim 270 'IPF/IFF Proposals for Action'. In 2000 werd door de ECOSOC, als onderdeel van een "international arrangement on forests", het United Nations Forum on Forests (UNFF) opgericht, dat het VN-werk op dit vlak voortzet, voortbouwend op het werk van IPF en IFF. UNFF-1 heeft een 'UNFF Plan of Action' vastgesteld alsmede een 'Multi-Year Programme of Work'. UNFF2 resulteerde in de 'UNFF2 Ministerial Declaration to the WSSD'. Evenals dat het geval was bij de ministeriële verklaring van CBD-COP6, bevat ook deze verklaring elementen die afzonderlijke vermelding waard zijn:
- "we reaffirm our commitment to the Forest Principles and Agenda 21";
- "we commit ourselves to the implementation of the IPF/IFF proposals for action...";
- "we [...] are concerned about [...] deforestation, as well as forest and land degradation, and commit ourselves to work to reverse these trends";
- maar ook: "we reaffirm that States have the sovereign and inalienable right to utilize, manage and develop their forests [...], including the conversion of such areas for other uses...";
- een reeks oproepen aan de WSD.

Een belangrijke uitspraak van UNFF3 (26/5-6/6 2003), opgenomen in Resolutie 3/3, is (k1): "The UNFF urges countries, in the context of their national development programmes, to strengthen efforts to combat deforestation and forest degradation,...".
Website: http://www.un.org/esa/forests/index.html.

Samenvatting: Het UNFF is het belangrijkste mondiale forum inzake de bescherming van bossen. In de ministeriële verklaring van 2002 is uitdrukkelijk steun uitgesproken voor de 'Forest Principles' van Rio en Agenda 21, alsmede de IPF/IFF Proposals for Action. Ook wordt de intentie uitgesproken een eind te maken aan de mondiale ontbossing, maar tegelijk wordt het recht van staten uitgesproken om bos om te zetten in andere vormen van landgebruik.

2.9 Internationale overeenkomsten voor de bescherming van zeeën en visbestanden

Gezien de breedte van dit terrein zullen alleen enkele hoofdzaken worden genoemd. Zie voor meer informatie de website http://www.un.org/Depts/los/index.htm.
Reeds in 1958 kwam de *Convention on Fishing and Conservation of the Living Resources of the High Seas* tot stand. Dit verdrag werd later grotendeels door UNCLOS (zie hierna) vervangen.
In 1975 is het *Verdrag van Londen* in werking getreden. Het richt zich op het tegengaan van verontreiniging van de zee.
In 1982 kwam, na negen jaar onderhandelen, de *United Nations Convention on the Law of the Seas (UNCLOS)* tot stand. De conventie werd in 1984, bij de 60^{e} ratificatie, van kracht. Dit is een zeer belangrijk verdrag. Het regelt onder meer de instelling van 200-mijlszones (EEZ) en het recht van staten op de 'high seas' te vissen, gekoppeld aan de verplichting met andere state samen te werken door maatregelen aan te nemen voor het beheer en het behoud van levende hulpbronnen.

In 1995 kwam eveneens in VN-verband de *United Nations Fish Stocks Agreement* tot stand.
In 1995 werd in FAO-verband de *FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries* aangenomen door 170 lidstaten van de FAO-conferentie. Het is het belangrijkste mondiaal erkende internationale kader op het gebied van zee- , kust- en binnenvisserij en aquacultuur. Hij is gebaseerd op UNCLOS, UNCED en CBD. De Code omvat principes en maatstaven voor verantwoorde praktijken met als doel een effectieve bescherming, beheer en ontwikkeling te verzekeren van levende aquatische hulpbronnen, met passende aandacht voor het ecosysteem en voor de biodiversiteit. De Code dekt alle relevante vraagstukken, zowel op het gebied van de visserij zelf als van activiteiten na de vangst en de handel. De FAO bevordert de uitvoering door middel van talrijke activiteiten. Daartoe behoren ook Actieplannen op het gebied van zeevogels en van haaien. Website: http://www.fao.org/fi.
De *Marine Stewardship Council (MSC)* heeft zijn 'Principles for Sustainable Fishing' gebaseerd op de FAO Code hetgeen ook als een erkenning van die zijde kan worden gezien. Website: http://www.msc.org/.
In VN-verband (UNEP) zijn een aantal '*Regional Seas Conventions*' tot stand gekomen. Zie http://www.unep.org/. Hiertoe behoren de *Barcelona-conventie* (Middellandse Zee), de *Conventie van Abidjan* (West-Afrikaans zee- en kustgebied) en de Conventie van Boekarest (Zwarte Zee). De niet hiertoe behorende *OSPAR-conventie* komt verderop bij het Pan-Europese en EU-overstijgende niveau aan de orde.
Nog een UNEP-initiatief moet hier genoemd worden: het *Global Programme of Action for the Protection of the Marine Environment from Land-based Activities (GPA)*. Het coördinerend bureau (UNEP) hiervan is gevestigd in Den Haag.
Naast de hierboven genoemde verdragen en initiatieven bestaan er ook een aantal regionale overeenkomsten en initiatieven die van groot belang zijn voor een duurzaam beheer van mariene hulpbronnen, zoals *regionale visserijovereenkomsten*, de *International Waling Commission* (waarin Nederland vanouds een actieve rol speelt) en een of meer overeenkomsten inzake de bescherming van dolfijnen bij de visserij. Tenslotte kan hier ook de *International Council for the Exploration of the Sea* (ICES) worden genoemd. Dit is een intergouvernementele organisatie waarbij 19 landen zijn aangesloten. ICES verzamelt wetenschappelijke informatie en brengt adviezen uit over het beheer van het mariene ecosysteem (met inbegrip van visserij) in de Atlantische Oceaan, Noordzee en Oostzee. Zie ook http://www.ices.dk/.

2.10 Ramsar Convention - Convention on Wetlands of International Importance especially as Waterfowl Habitat (UNESCO)

In deze in 1971 te Ramsar tot stand gekomen en in 1975 van kracht geworden conventie is een *doel* niet expliciet beschreven, wel de verplichtingen van Partijen bij het verdrag (artikel 2). Deze omvatten in het bijzonder het aanwijzen van *wetlands* in het kader van het verdrag (minstens één per land, in de praktijk momenteel ca. 10) en "*as far as possible the wise use of wetlands in their territory*". Dit laatste geeft dus ook een zekere bescherming aan niet-aangewezen wetlands. Het ontbreken van een expliciete doelstelling in het verdrag is deels ondervangen door een '*Mission Statement*' , aangenomen op Ramsar COP8 (2002): "The Convention's mission is the conservation and wise use of all wetlands through local, regional and national actions and international cooperation, as a contribution towards achieving sustainable development throughout the world".
Ter invulling van artikel 2, lid 1 van de Ramsar-conventie (aanwijzingen) werd een lijst met aangewezen wetlands opgesteld: "Each Contracting Party shall designate suitable wetlands within its territory for the inclusion in a List of Wetlands of International Importance, herinafter referred to as 'the List' which is maintained by the bureau [secretariat of the Convention] established under Article 8".
Er is geen harde deadline voor realisatie opgenomen. Artikel 2, lid 2 stelt dat "wetlands should be selected for the List on account for their international significance in terms of ecology, botany, zoology, limnology or hydrology". Eenmaal

aangemeld als Ramsar-gebied, geniet het gebied de beschermde status. Indien de Partijen (aangesloten landen) een gebied een andere invulling geven (functiewijziging) of de grenzen vernauwen, dan stelt de conventie dat de Partij moet compenseren "for any loss of wetland resources, and in particular it should create additional nature reserves for waterfowl and for the protection, either in the same area or elsewhere, of an adequate portion of the original habitat" (compensatiemaatregelen, Artikel 4, lid 2).
Alle zaken met betrekking tot de Ramsar List zijn samengevat in Resolutie VII.11, aangenomen door de Conference of Parties van mei 1999. Deze resolutie is genaamd *Strategic Framework and guidelines for the future development of the List of Wetlands of International Importance*. Alles dat in dit 'framework' is opgenomen, is gebaseerd op de volgende '*Vision for the Ramsar List*': "To develop and maintain an international network of wetlands which are important for the conservation of global biological diversity and for sustaining human life through the ecological and hydrological functions they perform". Website: http://www.ramsar.org/.

Samenvatting: De conventie streeft naar de aanwijzing van geselecteerde wetlands in het kader van de conventie en het verstandig gebruik van wetlands. De 'Mission Statement' spreekt nog explicieter van "...the conservation and wise use of all wetlands..."

2.11 Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora (CITES)

Deze conventie werd in 1973 te Washington door de Partijen ondertekend. Hij trad in werking in 1975. In 1979 is de tekst geamendeerd. De Conventie heeft als impliciet doel reeds bedreigde of mogelijk door verder ontwikkelende handel bedreigde plant- en diersoorten van uitsterven te behoeden. Dit doel wordt echter niet expliciet genoemd. Wel begint de conventietekst, na het definitie-artikel (1) met '*Fundamental Principles*' (art. 2). Deze luiden:
De naar aanleiding van de Conventie opgestelde CITES-lijst bestaat uit 3 appendices (Article III):

1. "Appendix 1 shall include all species threatened with extinction which are or may be affected by trade. Trade in specimens of these species must be subject to particularly strict regulation in order not to endanger further their survival and must only be authorized in exceptional circumstances."
2. "Appendix II shall include:
   (a) all species which although not necessarily now threatened with extinction may become so unless trade in specimens of such species is subject to strict regulation in order to avoid utilization incompatible with their survival; and
   (b) other species which must be subject to regulation in order that trade in specimens of certain species referred to in sub-paragraph (a) of this paragraph may be brought under effective control."
3. "Appendix III shall include all species which any Party identifies as being subject to regulation within its jurisdiction for the purpose of preventing or restricting exploitation, and as needing the co-operation of other Parties in the control of trade."
4. "The Parties shall not allow trade in specimens of species included in Appendices I, II and III except in accordance with the provisions of the present Convention."
   De Partijen hebben dus toegezegd de handel in specimina van de soorten opgenomen in Appendices I, II en III, niet toe te staan, tenzij het in overeenstemming is met de 'provisions' van de Conventie.

Het *Animal Committee* en het *Plant Committee* van de conventie hebben tot taak om de categorisatie van soorten in appendix I, II en III periodiek beoordelen, te beoordelen of het voortbestaan van een soort in gevaar komt door handel, en zonodig adviezen uitbrengen voor de instandhouding van de soort.
De *nationale 'scientific authorities'* hebben een aantal taken bij het toezicht op de handel in bedreigde planten- en diersoorten. Met name dienen zij te beoordelen in hoeverre import en export (en de omvang ervan) het voortbestaan van een soort kunnen bedreigen.
Alleen als het gaat om mariene soorten (onder appendix II) kan een internationale scientific authority advies geven. De Conferentie van Partijen bepaalt uiteindelijk welke bedreigde planten- en diersoorten in appendix I en II van het verdrag worden opgenomen. Website: http://www.cites.org/.

Samenvatting: De Partijen hebben zich verbonden geen handel toe te staan van de soorten voorkomend op bijlagen I, II en III, anders dan in overeenstemming met de conventie. Deze bijlagen worden periodiek geactualiseerd. Hiermee is CITES een zeer concreet instrument om het uitsterven van soorten door handel in deze soorten te voorkomen.

2.12 Bonn Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals ('CMS'; UNEP)

Het doel van deze in 1979 tot stand gekomen Conventie is niet expliciet omschreven maar omvat in de praktijk het behouden en beschermen van migrerende diersoorten, zoals verwoord in de '*Fundamental principles*'(artikel 2):

1. "The Parties acknowledge the importance of migratory species being conserved and of Range States agreeing to take action to this end whenever possible and appropriate, paying special attention to migratory species the conservation status of which is unfavourable, and taking individually or in co-operation appropriate and necessary steps to conserve such species and their habitat' (art. II, 1).
2. "The Parties acknowledge the need to take action to avoid any migratory species becoming endangered."
3. "In particular, the Parties:
   a) should promote, co-operate in and support research relating to migratory species;
   b) shall endeavour to provide immediate protection for migratory species included in Appendix I; and
   c) shall endeavour to conclude Agreements covering the conservation and management of migratory species included in Appendix II."

In artikel 5 worden bovendien speciale richtlijnen gegeven voor de totstandkoming van bijzondere overeenkomsten, waarvan er inmiddels 12 bestaan , zoals die m.b.t. kleine walvisachtigen (ASCOBANS), trekkende watervogels (AEWA), vleermuizen (EUROBATS) en 'Waddensea seals':
"The object of each Agreement shall be to restore the migratory species concerned to a favourable conservation status or to maintain it in such a status' (V, 1). 'In particular, the Parties:

a) should promote, co-operate in and support research relating to migratory species; b) shall endeavour to provide immediate protection for migratory species included in Appendix I; and
b) shall endeavour to conclude Agreements covering the conservation and management of migratory species included in Appendix II.' (II, 3)"

Inhoud Appendices
"A migratory species may be listed in Appendix I provided that reliable evidence, including the best scientific evidence available, indicates that the species is endangered" (III, 2).
"Appendix II shall list migratory species which have an unfavourable conservation status and which require international agreements for their conservation and management, as well as those which have a conservation status which would significantly benefit from the international cooperation that could be achieved by an international agreement" (IV, 1).
"The Parties shall keep the Secretariat informed in regard to which of the migratory species listed in Appendices I and II they consider themselves to be Range States,..." (VI, 2).

Website: http://www.wcmc.org.uk/cms.

Samenvatting: De CMS heeft in de praktijk als doel de bescherming van migrerende diersoorten. In het kader van de CMS zijn 12 speciale overeenkomsten tot stand gekomen, waaronder die voor trekkende watervogels, vleermuizen en kleine walvisachtigen.

2.13 Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage

De Werelderfgoedconventie werd in 1972 aangenomen op de algemene conferentie van de UNESCO te Parijs. De werking is gericht op zowel cultureel als natuurlijk erfgoed. Deze behoeven niet in combinatie voor te komen, zoals in cultuurlandschappen. Daardoor variëren de aangewezen objecten van gebouwen en stadswijken tot natuurgebieden, waaronder verscheidene nationale parken. In Nederland vallen voor wat betreft het LNV-werkterrein de Beemster, de Stelling van Amsterdam, Schokland en het molencomplex bij Kinderdijk onder de conventie. Voorts zijn vanuit Nederland onder meer voorgedragen de Noordoostpolder, Middag-Humsterland en de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
Er staan anno 2003 563 culturele, 144 natuurlijke en 23 gemengde objecten in 125 landen op de 'World Heritage List'. Hoewel het verdrag duidelijk is te gebruiken voor het landelijk gebied, zal dit altijd wel beperkt blijven tot een beperkte selectie daaruit. In art. 1 wordt *cultureel erfgoed* gedefinieerd: monumenten, groepen gebouwen en terreinen/gebieden (sites). Deze laatste omvatten "works of man or the combined works of nature and man" en terreinen van bijzondere archeologische waarde. In art. 2 wordt *natuurlijk erfgoed* gedefinieerd: "natural features [...] of outstanding universal value from the aesthetic or scientific point of view", "geological and physiographical formations [...] which constitute the habitat of threatened species of animals and plants of outstanding universal value from the point of view of science or conservation" en "natural sites [...] of outstanding universal value from the point of view of science, conservation or natural beauty". In art. 4 verplichten de partijen bij het verdrag zich om dergelijke objecten te identificeren en te beschermen. In het kader van het verdrag is internationale assistentie mogelijk. Daartoe kan gebruik worden gemaakt van het Fonds (trust fund) dat bij artikel 15 werd ingesteld. Op grond van artikel 8 is een 'World Heritage Committee' ingesteld, dat wordt geassisteerd door een secretariaat, benoemd door de DG van de UNESCO. Voor wat betreft het natuurlijk erfgoed wordt de UNESCO ondersteund door de IUCN.
Website: http://whc.unesco.org/world_he.htm.

Samenvatting: De Werelderfgoedconventie richt zich op zowel objecten van buitengewone betekenis uit oogpunt van zowel cultureel als natuurlijk erfgoed. Onder dit laatste vallen zowel natuur als landschap.

2.14 Het Internationaal Bureau voor Besmettelijke veeziekten en het Welzijn van dieren (OIE)

De Wereldorganisatie voor Diergezondheid, het OIE (Office International des Epizooties), is een intergouvernementele organisatie die op 25 januari 1924 in Parijs is opgericht bij een Internationale Overeenkomst; de oorspronkelijke overeenkomst is ondertekend door 28 landen. In mei 2001 telde het OIE in totaal 158 leden. Het bureau functioneert onder de autoriteit en de supervisie van een internationaal comité bestaande uit afgevaardigden die door de regeringen van de partijen bij de overeenkomst zijn aangewezen op basis van gelijkheid, namelijk één afgevaardigde per land. Het Comité komt minstens één keer per jaar samen.
Volgens verschillende derde landen diende het OIE vooral werk te maken van aanbevelingen inzake de bescherming van dieren tijdens vervoer. Hierbij moet worden opgemerkt dat in de *internationale diergezondheidscode* van het OIE (tiende editie 2001) een onderdeel speciaal is gewijd aan de bescherming van dieren tijdens vervoer.

De OIE-code voorziet in, overigens nog vast te stellen, richtsnoeren en aanbevelingen over de volgende aspecten:
- algemene beginselen die bij alle vormen van vervoer in aanmerking moeten worden genomen;
- bijzondere overwegingen naargelang de wijze van vervoer;
- algemene aanbevelingen inzake vervoer door de lucht.

2.15 International Treaty on Plant Genetic Resources (FAO)

Het verdrag met betrekking tot genetische bronnen van planten is tot stand gekomen in 2001 en zal van kracht worden nadat 40 landen het verdrag hebben geratificeerd. De 'FAO Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture' zal tot de inwerkingtreding als interim-comité voor het verdrag fungeren.

Doel (artikel 1) van het verdrag is:
"The objectives of this Treaty are the conservation and sustainable use of plant genetic resources for food and agriculture and the fair and equitable sharing of benefits arising out of their use, in harmony with the Convention on Biological Diversity, for sustainable agriculture and food security."
Het verdrag omvat onder meer algemene verplichtingen (deel II), rechten van boeren (III), en een multilateraal systeem inzake de toegang en verdeling van voordelen van genetische bronnen.
Deel II omvat bepalingen als (5.1.c) het steunen van boeren en plaatselijke gemeenschappen om genetische hulpbronnen op het bedrijf te beheren en te beschermen, (5.1.d) de bescherming *in situ* van wilde verwanten van gewassen en wilde planten t.b.v. de voedselproductie, (5.1.e) *ex situ* bescherming, (6.2.1) het voeren van een landbouwbeleid dat goed is voor de ontwikkeling en handhaving van diverse bedrijfssystemen die van belang zijn voor biodiversiteit en het stimuleren van de genetische verscheidenheid, gebruikt op het bedrijf (6.2.d,e,f).
Website: http://www.fao.org/ag/cgrfa/itpgr.htm.

Samenvatting: Het verdrag omvat een reeks van maatregelen die moeten bijdragen aan onder meer de bescherming van de genetische verscheidenheid van gewassen op het boerenbedrijf alsook van wilde verwanten van gewassen en van wilde soorten die voor de landbouw van belang zijn. Op dit moment bestaan geen kwantitatieve doelstellingen. Deze kunnen mogelijk wel, net als bij de CBD, na inwerkingtreding ontwikkeld worden door Conferenties van Partijen.

2.16 Global Plan of Action for the Conservation and Sustainable Use of Plant Genetic Resources en Global Strategy for the Management of Farm Genetic Diversity

Eerstgenoemd *Plan* is, in tegenstelling tot het hiervoor vermelde verdrag, reeds van kracht. Het blijft ook gewoon van kracht na het in werking treden van het verdrag. Het is in 1996 aangenomen door 150 landen op de conferentie van Leipzig en vervolgens onderschreven door de FAO-conferentie en de Partijen van de CBD. Het plan bevat een reeks aanbevelingen en 20 prioritaire acties op vier gebieden: in situ behoud en ontwikkeling, in situ behoud, institutionele versterking en capaciteitsversterking (institution and capacity building).
De genoemde *Strategie* voorziet in een technisch en operationeel kader voor de ondersteuning van landen bij maatregelen ten behoeve van dierlijke genetische hulpbronnen. De voortgang wordt bewaakt door de FAO Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture.

Samenvatting: In FAO-kader zijn een Global Plan of Action en een Global Strategy voor respectievelijk plantaardige en dierlijke genetische hulpbronnen tot stand gekomen. Het eerstgenoemde plan is op intergouvernementeel niveau bekrachtigd.

2.17 De Codex Alimentarius

Deze intergouvernementele organisatie is in 1963 opgericht door de FAO en de WHO om voedselnormen, richtsnoeren en onder meer 'codes of practice' te ontwikkelen in het kader van het 'Joint FAO/WHO Food Standards Programme'. De hoofddoelen van dat programma zijn de bescherming van de gezondheid van consumenten en het verzekeren van eerlijke handelspraktijken in de handel in voedingsproducten, alsmede het bevorderen van de coördinatie van al het werk inzake voedselnormen van internationale gouvernementele en niet-gouvernementele organisaties.
De Codex speelt een belangrijke rol in het wereldwijd uniformeren van voedingsmiddelen-wetgeving, met name op het gebied van de *voedselveiligheid*.
De Codex telt momenteel 167 landen als lid en dekt daarmee 98% van de wereldbevolking. De oprichting van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) heeft het belang van de Codex nog versterkt. Sinds de oprichting van de WTO in 1995 hanteert deze organisatie namelijk bij het beslechten van handelsgeschillen tussen landen de Codex-normen als referentie.
De Codex stelt normen inzake voedselveiligheid en hygiëne, verwerking en opslag, etikettering, kwaliteit en verpakkingen. Naleving van de normen kan echter niet rechtstreeks worden afgedwongen, maar moet gebeuren op nationaal of EU-niveau.

De EU-regels op het gebied van voedselveiligheid zijn afgestemd op de Codex-normen.
Ook speelt de Codex een belangrijke rol in het wereldwijd uniformeren van de voedingsmiddelenwetgeving, met name op het gebied van de voedselveiligheid.
Website: http://www.codexalimentarius.nl/.

2.18 De Conventie van Stockholm inzake persistente organische verbindingen (POP's)

Dit verdrag is op 22 mei 2001 tot stand gekomen. Hoewel er al 151 landen het verdrag hebben ondertekend, zijn er nog maar 33 ratificaties. Bij 50 ratificaties wordt het verdrag van kracht. Nederland heeft geratificeerd maar de Europese Gemeenschappen nog niet. Het doel (artikel 1) van de conventie is om de menselijke gezondheid en het milieu te beschermen tegen POP's. Artikel 3 bepaalt dat elke Partij bij het verdrag de productie, het gebruik, de import (tenzij aan bepaalde voorwaarden voldoend) en export (idem) van de chemicaliën van bijlage A zal beëindigen. Op deze lijst vinden we onder meer een reeks *pesticiden*, waaronder *aldrin*, *chloordaan*, *dieldrin*, *endrin*, *heptachloor* (gebruikt bij houtbehandeling). Voor de stoffen van bijlage B gelden minder strenge voorwaarden. Op deze lijst komt onder meer *DDT* (!) voor.

NB: Een aantal van de genoemde stoffen valt ook onder het POP-protocol van de UN-ECE (zie onder Pan-Europese afspraken). Ook daar geldt een milder regime voor DDT dan voor aldrin, endrin en dieldrin.
Website: http://www.pops.int/.

3 Afspraken op UN-ECE, Pan-Europees en EU-grensoverschrijdend niveau

In dit onderdeel worden Europese gremia behandeld die EU-grenzen overschrijden. Daaronder vallen het UN-ECE-niveau[15], het 'zuiver Pan-Europese niveau' (ECE zonder Noord-Amerika) en regionale grensoverschrijdende gremia (OSPAR).
Op dit niveau is vanouds de UN-ECE het belangrijkste forum op milieugebied. Daarnaast speelt de Raad van Europa een rol. In de UN-ECE zijn alle Europese landen, de gehele voormalige Sovjet-Unie, Canada en de VS vertegenwoordigd.
Na de omwentelingen in 1989 heeft het ECE-milieuproces een enorme stimulans ondergaan. Dit leidde tot een reeks van ministeriële conferenties in het 'Environment for Europe' (EfE) proces, nl. in Dobris(1991), Luzern (1993), Sofia (1995), Aarhus (1998) en Kiev (2003). Met de toetreding van een tiental landen tot de EU in 2004, gevolgd door 2-3 andere in de jaren daarna, neemt de betekenis van de EU echter sterk toe en die van het Pan-Europese forum naar verwachting enigszins af, al zal de samenwerking met de 'Newly Independent States' (voormalige Sovjet-Unie) naar verwachting belangrijk blijven.
In ECE-verband zijn enerzijds enkele bindende verdragen tot stand gekomen, anderzijds is het 'Environment for Europe' – proces, bijv. via de ministeriële verklaringen, stimulerend van aard. De verdragen betreffen grensoverschrijdende luchtverontreiniging, milieueffectrapportage voor grensoverschrijdende wateren en de Aarhus-conventie met betrekking tot informatie, inspraak en toegang tot rechtsgang inzake milieu.
In 1995 heeft het 'Environment for Europe'-proces een speciale biodiversiteitcomponent gekregen, nl. de PEBLDS (zie hieronder), waarvan het secretariaat gevoerd wordt door de *Raad van Europa* en het *Europees regionaal kantoor van UNEP* gezamenlijk. Het reeds veel langer bestaande werk van de Raad van Europa op het gebied van natuur en landschap is grotendeels in dit nieuwe kader ingepast.
Ook op het gebied van de bescherming van bossen is een Pan-Europees proces (MCPFE) op gang gekomen. Hierbij was de deelname van Midden- en Oost-Europese landen tot voor kort echter minder ver gevorderd dan bij EfE en PEBLDS. Mogelijk zal dat verder verbeteren nu het voorzitterschap in 2003 overgaat van Oostenrijk naar Polen.

3.1 Pan European Biological and Landscape Diversity Strategy (PEBLDS)

Tijdens de in 1995 gehouden Pan-Europese milieuministersconferentie 'Environment for Europe' (EfE) in Sofia is de PEBLDS aangenomen. Dit was een grote stap vooruit in de vormgeving van een Europees biodiversiteitproces. Nog steeds maakt het PEBLDS-proces deel uit van het 'Environment for Europe'-proces, maar is nu ook gekoppeld aan de uitvoering van de CBD in Europa. Het is ook een belangrijk middel om de Midden- en Oost-Europese landen bij dit onderwerp te betrekken, net als het totale EfE-proces dat voor de totaliteit van het milieubeleid is.

[15] United Nations Economic Commission for Europe

De strategie ging vergezeld van een gedetailleerd actieplan met relevante aanbevelingen per thema. Het actieplan is inmiddels verlopen en er is geen nieuw actieplan gekomen, wel een werkplan.
Belangrijke doelen van de (zelf niet verlopen) strategie zijn:
- "Threats to Europe's *biological and landscape diversity* are reduced substantially, and where possible, removed; resilience of European biological and landscape diversity is increased; ecological coherence of Europe as a whole is strengthened"
- "Development of the Pan-European Ecological Network within 10 years (1995-2005)"
- "Integration of biological and landscape diversity conservation and sustainable use objectives into all sectors managing or affecting such diversity"

Website: http://www.strategyguide.org/stradocs.html.

Samenvatting: De PEBLDS is het enige Pan-Europese proces op het gebied van biodiversiteit. Het is gekoppeld aan zowel het "Environment for Europe"-proces als aan de CBD. Het is ook een belangrijk middel in de oost-west-samenwerking.

3.2 Resolutie van de Pan-Europese Milieuministers-conferentie van Aarhus

Door deze in 1998 te Aarhus gehouden conferentie ('Environment for Europe'-EfE) is een resolutie inzake biodiversiteit en landschap aangenomen:
'*Resolution on biological and landscape diversity*'. Op dit moment is de resolutie van Kiev (2003) echter van grotere actualiteitswaarde, zij het dat deze laatste zich beperkt tot biodiversiteit. Website: http://www.unece.org/env.

3.3 Resolutie van de Pan-Europese Milieuministers-conferentie van Kiev

In de Verklaring van de ministersconferentie van Kiev (mei 2003) wordt de aan de Verklaring gekoppelde Resolutie inzake biodiversiteit onderschreven ('endorsed'). Deze resolutie omvat het volgende.
De ministers ondersteunen het doel om i*n 2010 het verlies van biologische diversiteit te stoppen*. Daartoe hebben de ministers zich verbonden een negental specifieke doelen ('Europe-wide targets) te bereiken. Deze doelen luiden omvatten onder meer:
- "By 2008, contribute to the implementation in the pan European region of the Forest Biodiversity Expanded Programme of Work of the CBD..."
- "By 2006, the identification [...] of all high nature value areas in agriculture ecosystems in the pan-European region will be completed. By 2008, a substantial proportion of these areas will be under biodiversity-sensitive management..."
- "By 2008, financial subsidy and incentive schemes for agriculture in the pan European region will take the conservation and sustainable use of biodiversity in consideration"
- "By 2006, the Pan European Ecological Network [...] in all States of the pan European region will be identified [...] as a [...] contribution to a global ecological network"
- "By 2008, all core areas of PEEN will be adequately conserved..."

In de Resolutie wordt op zijn beurt de 'Statement on the Pan-European Ecological Network' onderschreven. Deze omvat onder meer:
"We [...] express our strong support to the development of the Pan-European Ecological Network and its establishment in 2015."

In de Resolutie wordt ook de Verklaring van de Pan-Europese conferentie over landbouw en biodiversiteit in Parijs (juni 2002) verwelkomd. In genoemde Verklaring staat een reeks aanbevelingen voor het behoud van biodiversiteit van landbouwgebieden. Enkele daarvan komen in de bovengenoemde 'Europe-wide targets' terug. Website: http://www.unece.org/env.

Samenvatting: Op de Conferentie van Kiev is een belangrijke resolutie inzake biodiversiteit aangenomen. Deze bevat een aantal concrete doelen.

3.4 Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats (Raad van Europa)

Bij de Conventie van Bern (gehouden in 1979 en in werking getreden in 1982) zijn 45 Europese en Afrikaanse landen aangesloten. Daarvan zijn er zes geen lid van de Raad van Europa, waarvan vier in Noord- en West-Afrika gelegen zijn. Ook de Europese Gemeenschap is bij het verdrag aangesloten.
De Bern Conventie heeft *twee doelen*. Het eerste doel is het behouden van wilde flora en fauna en hun natuurlijk habitat, in het bijzonder die soorten en habitats waarvan het behoud samenwerking van verschillende Lidstaten vereist. Daarnaast het de Conventie tot doel het bevorderen van die vereiste samenwerking.
Speciale aandacht gaat uit naar bedreigde en gevoelige soorten, met inbegrip van bedreigde en gevoelige migrerende soorten. Iedere Partij bij het verdrag is verplicht deze doelen na te streven op nationaal niveau. Verplichtingen inzake de bescherming van gebieden vallen in de EU (zie verderop: resolutie no. 5) samen met de verplichtingen in het kader van de EU-Vogelrichtlijn en de EU-Habitatrichtlijn. Terwijl het ecologisch netwerk op grond van genoemde richtlijnen Natura 2000 heet, wordt in landen waar alleen de Conventie van Bern wordt geïmplementeerd gesproken van het Emerald Green Network.
Het netwerk wordt niet in de conventie zelf genoemd, maar is gebaseerd op aanbevelingen (no. 14, 15, 16) van het Standing Committee van het verdrag uit 1989 en van een resolutie (no. 3) van dit comité uit 1996. In dit laatste werd besloten "to set up a network (Emerald Network) which would include the Areas of Special Conservation Interests, designated following its Recommendation no 16". In resolutie no. 5 uit 1998 wordt bepaald dat "for contracting parties which are Member States of the European Union Emerald Network sites are those of the Natura 2000".
In hoofdstuk II (artikel 4) wordt de bescherming van habitats geregeld. Het gaat om de habitats van de soorten van de wilde flora en fauna, in het bijzonder die van de bijlagen I en II, en om de bescherming van bedreigde natuurlijke habitats. In resolutie no. 4 van het Standing Committee uit 1996 is de lijst van bedreigde natuurlijke habitats uitgewerkt. In de praktijk bevat deze ook, net als bij de Habitatrichtlijn, halfnatuurlijke habitats, zoals heide en graslanden.
Bijzondere aandacht moet worden gegeven aan gebieden van belang voor trekkend soorten, opgenomen in de bijlagen II en III. In hoofdstuk III (artikel 5-9) zijn speciale bepalingen voor de bescherming van soorten opgenomen. In artikel 5 wordt de bescherming van plantensoorten geregeld, in artikel 6 de speciale bescherming van diersoorten van bijlage II en in artikel 7 de gereguleerde exploitatie van diersoorten van bijlage III. In artikel 8 en 9 worden mogelijke uitzonderingen geregeld, onder meer in het geval van wildschade. In hoofdstuk IV (artikel 10) zijn speciale bepalingen voor trekkende diersoorten opgenomen. Website: http://www.nature.coe.int/.

Samenvatting: De Conventie van Bern is gericht op de bescherming van habitats en soorten en toont veel gelijkenis met de EU-Habitatrichtlijn en de EU-Vogelrichtlijn. De implementatie van het Emerald Green Network en Natura 2000 valt binnen de EU officieel samen. In geografische zin zijn deze conventie en genoemde richtlijnen echter complementair.

3.5 European Plant Conservation Strategy (EPCS; Raad van Europa en Planta Europa)

Deze strategie is erkend als een bijdrage aan de Global Plant Conservation Strategy (GPCS) van de CBD, aangenomen tijdens CBD-COP6 (2002). Hij is tot stand gekomen in samenwerking tussen Planta Europa (in het bijzonder de derde Planta Europa conferentie in 2001) en de Raad van Europa. Het Standing Committee van de Bern Conventie formuleerde in 2001 aanbeveling nr. 87, waarin Partijen bij het verdrag wordt aangeraden nationale strategieën voor de bescherming van planten te formuleren dan wel een en ander op te nemen in nationale biodiversiteitstrategieën, rekening houdend met de EPCS. Ondanks dit brede draagvlak is de status echter minder hard dan die van de CBD-GPCS, die door formele overheidsdelegaties is aangenomen.
De strategie vermeldt één *doel*: "to halt the loss of wild plant diversity in Europe". Per 'target' van de GPCS zijn een reeks beleidsaanbevelingen ('suggested European action') gedaan voor de realisatie daarvan in Europa. Zo wordt het GPCS-doel "at least 30 % of production lands managed consistent with the conservation of plant diversity" gevolgd door concrete aanbevelingen m.b.t. landbouwbeleid en bosbeleid en –beheer.
Daarnaast zijn er 43 'targets' (operationele doelen), hoofdzakelijk bestaand uit (o.a. wetenschappelijke) acties om effectief beleid mogelijk te maken. Deze punten moeten worden uitgevoerd door het netwerk van Planta Europa en de Raad van Europa zelf, in tegenstelling tot de genoemde beleidsaanbevelingen. Concrete afspraken, zoals in de GPCS vinden we hier niet. Wel is bijvoorbeeld opgenomen dat in 2003, onder leiding van het Europese kantoor van de IUCN, een vergelijkende studie moet zijn voltooid naar de effectiviteit van EU-landbouwmilieuprogramma's voor de bescherming van de wilde flora. De resultaten zouden moeten doorwerken naar het beleid. Het CBD-COP6-besluit (VI/9) inzake de GPCS noemt de EPCS als een der initiatieven die moeten bijdragen aan de verwezenlijking van de doelen van de GPCS.
Website: http://www.plantaeuropa.org/.

Samenvatting: De EPCS vormde enerzijds een bijdrage aan de CBD-Global Plant Conservation Strategy en plant anderzijds activiteiten die moeten bijdragen aan de uitvoering van de GPCS. Voorts worden per GPCS-doel beleidsaanbevelingen voor Europa gedaan. Het overkoepelende doel is de achteruitgang van de flora tot staan te brengen. CBD-COP6-besluit VI/9 noemt de EPCS als een der activiteiten die er toe moeten bijdragen de doelen van de GPCS strategie te bereiken. Het Europese mandaat (Bern-conventie) is minder expliciet.

3.6 Europese Landschapsconventie (Raad van Europa)

Deze conventie van 2000 is thans ondertekend door 24 landen, maar nog niet door alle geratificeerd en nog niet in werking. Nederland geeft geen prioriteit aan ondertekening en ratificatie van dit verdrag, zodat de daarin vervatte doelen nog niet

op Nederland van toepassing zijn. Overigens zij de verplichtingen van algemeen-stimulerende aard en niet kwantitatief.
Website: http://www.nature.coe.int/english/main/landscape/conv.htm.

Samenvatting: De Europese Landschapsconventie is voor Nederland nog niet van toepassing.

3.7 European Convention on the protection of the Archeological Heritage (Raad van Europa)

Het *doel* van dit 16 januari 1992 te Valetta (Malta) herziene verdrag (een eerder versie werd 6 mei 1969 in mei ondertekend) is het beschermen van het archeologische erfgoed als een bron van het Europese collectieve geheugen en als instrument voor historisch en wetenschappelijk onderzoek (artikel 1, lid 1). Tot archeologisch erfgoed wordt gerekend alle structuren, constructies, groepen van gebouwen, ontwikkelde plaatsen, beweegbare objecten, of monumenten anderszins als ook hun context, zowel op het land als onder water (artikel 1, lid 3).
Iedere Partij moet wetgeving instellen die voorziet in de bescherming van het archeologisch erfgoed. "De veroorzaker betaalt" is een leidend principe van het Malta-beleid.
Website: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Word/066.doc.

In navolging van het Verdrag van Valetta wordt in Nederland gewerkt aan de uitwerking van het verdrag via een wijziging van de Monumentenwet. Een en ander heeft consequenties voor het ruimtelijke ordenings-, natuur(ontwikkelings)-, landschaps- en landbouwbeleid.
De belangrijkste veranderingen die als direct gevolg van het verdrag aangebracht worden aan de Monumentenwet in een notendop:
- Opgraven van een archeologische vindplaats dient alleen plaats te vinden indien behoud ter plekke onmogelijk is.
- Bij planvorming op het gebied van de Ruimtelijke Ordening dienen de archeologische waarden in een zo vroeg mogelijk stadium te worden meegewogen.
- Door de provincies zullen gebieden van bijzondere archeologische waarde worden aangewezen, waarin voor bodemingrepen een vergunning noodzakelijk is. Deze zal pas worden afgegeven nadat het betreffende terrein archeologisch onderzocht is. Alle kosten hiervoor komen voor rekening van de bodemverstoorder. In bepaalde gevallen kan een vergunning geweigerd worden. Naast deze door de provincies aangewezen vergunningsgebieden kunnen gemeenten ook zelf gebieden of terreinen als zodanig aanwijzen. Voor grote bodemingrepen, waarvoor een Milieu Effect Rapportage (MER) verplicht is, gelden dezelfde regels.
- Gezien de te verwachten toename van het aantal archeologische projecten zal het niet alleen voor bevoegde overheidsinstellingen, maar ook voor gekwalificeerde commerciële bedrijven mogelijk worden om deze uit te voeren.
- De interactie tussen de archeologische wereld en het publiek zal gestimuleerd worden.

Volgens de planning voor de wetswijziging zal de tweede helft van 2003 het nieuwe wetsvoorstel aan de Eerste Kamer worden voorgelegd. In 2004 zal dan de bekendmaking en inwerkingtreding van de Malta-wet plaatsvinden (website: http://www.minocw.nl/malta/planning.html).

Samenvatting. Het Verdrag van Valetta verplicht deelnemende Partijen tot het instellen van wetgeving ter bescherming van het archeologische erfgoed op land en onder water. Nederland werkt hiertoe aan de aanpassing van de Monumentenwet. Een en ander heeft gevolgen voor onder meer het ruimtelijke ordenings-, natuur(ontwikkelings)-, landschaps- en landbouwbeleid.

3.8 Ministerial Conference on the Protection of Forests in Europe (MCPFE)

Zoals 'Environment for Europe' het Pan-Europese milieuproces is, is de MCPFE dat voor bossen. Er zijn tot dusverre vier Pan-Europese conferenties gehouden van de ministers, verantwoordelijk voor bossen. Daarbij waren duurzaam bosbeheer en biodiversiteit belangrijke onderwerpen.
Van 1997-2000 bestond ook een formele samenwerking tussen het MCPFE-proces en het 'Environment for Europe'/ PEBLDS-proces op het gebied van de biodiversiteit van bossen. Een dergelijke samenwerking is opnieuw afgesproken op de MCPFE-conferentie van Wenen in april 2003 en de milieuministersconferentie (EfE) van Kiev (mei 2003).
De MCPFE-conferenties zijn het belangrijkste Europese forum voor samenwerking op het gebied van bossen. De behandeling van de bossenproblematiek is ook veel holistischer dan in de EU, waar vnl. versnipperde maatregelen tot stand zijn gekomen. De meest baanbrekende conferentie was die van Helsinki (1993) , waarvan de resoluties nog grote actualiteitswaarde hebben. De conferenties van Lissabon (1998) en Wenen (2003) bouwden hierop voort. Tussen de ministeriële conferenties wordt zeer veel werk verzet op ambtelijk niveau, onder coördinatie van het secretariaat.
Belangrijke resultaten van de conferenties in Helsinki en Wenen zijn:
- Resolution H1: Guidelines for Sustainable Management of Forests in Europe (Helsinki, 1993)
- Resolution H2: General Guidelines for the Conservation of Biodiversity of European Forests (1993)
- 'Living Forest Summit' (Wenen, april 2003): onder meer aanname van de 'Vienna living forest declaration' en resoluties m.b.t. intersectorale samenwerking, economische duurzaamheid van bossen, sociale en culturele aspecten van bossen, biodiversiteit van bossen, klimaat en duurzaam bosbeheer, alsook een verbeterde reeks van indicatoren voor duurzaam bosbeheer in Europa.

Website: http://www.mcpfe.org/.

Samenvatting: Het MCPFE-proces betekent een belangrijke stimulans voor duurzaam bosbeheer in al zijn onderdelen op Pan-Europees niveau, hoofdzakelijk voor overheden.

3.9 Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-east Atlantic (OSPAR)

Deze conventie stond open voor ondertekening op de Ministersbijeenkomst van de Oslo en Parijs Conventies in september 1992 en werd in maart 1998 van kracht. De Conventie is medeondertekend door Nederland. Met ondertekening verplichtte Nederland zich alle mogelijke stappen te ondernemen om vervuiling van het maritieme ecosysteem van de Noordzee te voorkomen en uitbannen van vervuiling. Deze vervuiling kan afkomstig zijn van landgebonden bronnen (artikel 3), lozingen of

vuilverbrandingen (artikel 4), aflandige bronnen (artikel 5) of andersoortige bronnen (artikel 7). Voorts moet Nederland alle mogelijke maatregelen om de mariene gebieden tegen negatieve invloeden van menselijke activiteiten teneinde de gezondheid van de mens te bewaken. Tenslotte dient Nederland mariene ecosystemen te behouden en, indien praktisch haalbaar, mariene gebieden te herstellen. Als instrumenten worden hiervoor het voorzorgsbeginsel, het principe van de gebruiker betaald en programma's en maatregelen met zelf ingebrachte tijdslimieten voorgeschreven. Hierbij dient gebruik gemaakt te worden van de laatst nieuwe technologische ontwikkelingen om vervuiling te voorkomen en uit te bannen. Appendix 1 van de Conventie geeft een set van criteria. Aan de hand van deze criteria dienen de ondertekenende landen gezamenlijk de volgende begrippen ten aanzien van programma's en maatregelen te definiëren (artikel 2, lid 3):

- Beste beschikbare technieken
- Beste ecologische praktijk, inclusief, waar van toepassing, schone technologie.

Vervolgens moeten de landen bij het uitvoeren van de programma's en maatregelen de definities 'in praktijk brengen'.
De 'Contracting Parties' moeten regelmatig gezamenlijke beoordeling opstellen voor de kwaliteit van het mariene milieu en van de ontwikkelingen daarin (artikel 6). In deze beoordeling moeten de maatregelen geëvalueerd worden op hun effectiviteit en moeten acties geprioriteerd worden. Een invulling aan 'regelmatig' wordt echter niet gegeven.
Naast deze regelmatige beoordeling moeten de landen complementerend of gezamenlijk onderzoek verrichten . Resultaten en details van ander relevant onderzoek moeten worden teruggekoppeld aan de Europese Commissie (artikel 8).
Website: http://www.ospar.org/.

Samenvatting: Met ondertekening van de Conventie verplichtte Nederland zich om ten aanzien van mariene ecosystemen:

- Alle mogelijke maatregelen te nemen om (verdere) vervuiling te voorkomen en uit te bannen;
- Indien haalbaar, mariene gebieden te herstellen.

Voor Nederland is dit concreet van betekenis voor de Noordzee.

3.10 ECE-Convention on Long Range Transboundary Air Pollution (CLRTAP; UN-ECE)

In 1979 werd in Genève de ECE-Convention on Long Range Transboundary Air Pollution (CLRTAP) gehouden. In het kader van dit verdrag, dat in 1983 van kracht werd en van toepassing is op Europa en Noord-Amerika, zijn een achttal protocollen tot stand gekomen. Hieronder bevindt zich een protocol inzake verzurende stoffen (Gothenburg, 1999), een inzake persistente organische vervuilende stoffen (POP's; Aarhus, 1998) en een inzake zware metalen (Aarhus, 1998). Deze zijn nog niet van kracht maar de eerstgenoemde werkt reeds door naar EU-regelgeving.
De protocollen hebben impliciete *doelen* inzake *verzuring*, *POP's* en *zware metalen*. Hoewel geen officieel doel, wordt geschat dat de implementatie van het Protocol van Gothenburg zal leiden tot een afname van het areaal met buitensporige *verzuring* van 93 miljoen ha in 1990 tot 15 miljoen ha. Voor het areaal met buitensporige niveaus van *eutrofiëring* wordt verwacht dat het areaal zal afnemen van 165 miljoen ha in 1990 tot 108 miljoen ha.
In het kader van Protocol van Gothenburg inzake verzurende stoffen van 1999 zijn emissieplafonds afgesproken voor stikstofoxiden, zwaveldioxide, ammoniak en vluchtige organische stoffen, alsmede nationale emissieplafonds per stof en per lidstaat (national emission ceilings/NEC) voor 2010. De verplichtingen zijn

doorvertaald in EU-regelgeving, waarmee ze afdwingbaar zijn geworden. Voor LNV is in dit verband ammoniak het belangrijkst.
Het Aarhus Protocol on Persistent Organic Pollutants (POP's) van 1998 bevat een lijst van 16 stoffen, waarvan 11 pesticiden,waarvoor het uiteindelijke doel is om lozingen, emissies en verliezen uit te bannen. Voor een achttal producten wordt de productie regelrecht verboden. Hieronder bevinden zich *aldrin*, *dieldrin* en *endrin*. Voor andere stoffen is het uitbannen voorzien voor een latere datum.Daaronder bevinden zich *DDT* en *PCB's*. Zie in dit verband ook de *POP-conventie*.
Het Aarhus Protocol on Heavy Metals van 1998 is gericht op het verminderen van de milieuvervuiling door cadmium, lood en kwik. In dat kader zijn onder meer beheersmaatregelen afgesproken voor kwikhoudende pesticiden.
Website: http://www.unece.org/env.

Samenvatting: Het UN-ECE-verdrag tegen luchtverontreiniging en bijbehorende protocollen zijn vanuit LNV-oogpunt vooral van belang wat betreft verzurende stoffen, persistente organische verbindingen en zware metalen. De afspraken inzake verzurende stoffen zijn in de EU doorvertaald naar emissieplafonds per land.

3.11 Overeenkomsten van de Raad van Europa op het gebied van de bescherming van landbouwhuis-dieren

In de loop der jaren zijn er vijf overeenkomsten/verdragen opgesteld die verschillende aspecten van het dierenwelzijn behandelen en die voortdurend worden bijgesteld. De meest relevante met betrekking tot de bescherming van landbouwhuisdieren zijn:
- de Europese Overeenkomst inzake de bescherming van dieren tijdens internationaal vervoer (Parijs, 13.12.1968);
- de Europese Overeenkomst inzake de bescherming van landbouwhuis-dieren(Straatsburg, 10.3.1976);
- het Europees Verdrag inzake de bescherming van slachtdieren (Straatsburg,10.5.1979);
- protocollen van wijziging van de twee eerstgenoemde overeenkomsten (1979, 1992).

De Overeenkomst inzake de bescherming van landbouwhuisdieren bevat specifieke aanbevelingen ter bescherming van de belangrijkste soorten in Europa gehouden landbouwhuisdieren, en Richtlijn 98/58/EG had speciaal ten doel uitvoering te geven aan de beginselen van die overeenkomst en toe te zien op de uniforme toepassing ervan in de gehele EU.
De Europese Gemeenschap heeft momenteel de Overeenkomst inzake de bescherming van landbouwhuisdieren en die inzake de bescherming van slachtdieren geratificeerd. In de loop van 2001 heeft de Europese Commissie van de Raad toestemming gekregen om namens de Gemeenschap te onderhandelen over een gewijzigde versie van de overeenkomst inzake de bescherming van dieren tijdens internationaal vervoer. Wat betreft de EU zie verder 4.22.
Website: http://conventions.coe.int/.

Samenvatting: In het kader van de Raad van Europa zijn een drietal overeenkomsten inzake dierenwelzijn tot stand gekomen. Binnen de EU worden deze doorvertaald naar eigen regelgeving.

4 De Europese Unie

In de EU is al decennia lang een indrukwekkend proces in gang van sectorale wetgeving (vanaf de jaren '70 van de twintigste eeuw) en, van meer recente datum, met name gestimuleerd door het zgn. Cardiff-proces (1998) de integratie van milieu (incl. natuur) in andere sectoren. Tevens is daar het integreren van economie, sociale aspecten en milieu tot een communautaire benadering inzake duurzame ontwikkeling bij gekomen. Het bouwwerk is zowel in toenemende mate compleet, als voor een groot deel juridisch bindend.
De EU is ook in toenemende mate belangrijk als blok bij mondiale onderhandelingen (WSSD, CBD, UNFCCC, WTO). Daarnaast is het ook een belangrijk gremium om tot gezamenlijke uitvoering van mondiale afspraken te komen.
In het onderstaande komen in hoofdzaak aan de orde: het Verdrag, Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), het Gemeenschappelijk Visserijbeleid (GVB), Raadsbesluiten, richtlijnen en verordeningen en tenslotte communautaire strategieën.

4.1 Het Verdrag, Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en Gemeenschappelijk Visserijbeleid

4.1.1 Het Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap

De belangrijkste artikelen van het Verdrag (laatstelijk herzien als het Verdrag van Nice) in relatie tot duurzame ontwikkeling zijn de volgende:
Artikel 2:
"De Gemeenschap heeft tot taak, [...] en door de uitvoering van het gemeenschappelijk beleid of de gemeenschappelijke activiteiten, bedoeld in artikel 3 en 4, het bevorderen van een harmonische, evenwichtige en *duurzame ontwikkeling* van de economische activiteit binnen de gehele Gemeenschap, een hoog niveau van *werkgelegenheid* en van *sociale bescherming*, [...] een *hoog niveau van bescherming en verbetering van de kwaliteit van het milieu*, ..."

Artikel 6:
"De eisen inzake *milieubescherming* moeten worden *geïntegreerd* in de omschrijving en uitvoering van het beleid en het optreden van de Gemeenschap, als bedoeld in artikel 3, in het bijzonder met het oog op het bevorderen van duurzame ontwikkeling.

In *artikel 3*, waarnaar wordt verwezen in zowel artikel 2 als artikel 6 wordt het *optreden van de Gemeenschap* uitgewerkt, onder meer in:
- een gemeenschappelijke handelspolitiek;
- een gemeenschappelijk beleid op het gebied van landbouw en visserij;
- een beleid op sociaal gebied;
- een versterking van de economische en sociale samenhang;
- een beleid op het gebied van het milieu;
- een beleid op het gebied van ontwikkelingssamenwerking;
- een bijdrage tot de versterking van de consumentenbescherming;
- maatregelen op het gebied van energie, civiele bescherming en toerisme.

De *uitwerking van de integratie van milieu* (met inbegrip van natuur/biodiversiteit) in de onder artikel 3 genoemde beleidsvelden vindt plaats in het kader van onder meer

het zgn. *Cardiff-proces* (sinds 1998), de *strategie van de Gemeenschap inzake duurzame ontwikkeling* en het daartoe behorende *Zesde Milieu-Actieprogramma (6e MAP)*, alsmede de *Communautaire Biodiversiteitstrategie* en daarbij behorende vier biodiversiteitactieplannen en een aantal nieuwe strategieën die in het kader van het Zesde MAP zullen worden ontwikkeld.

In het Verdrag zijn in artikel 174 t/m 176 specifieke bepalingen t.a.v. het *milieubeleid* van de Gemeenschap vastgelegd. Hierin zijn onder meer de volgende principes opgenomen: het voorzorgsbeginsel, het beginsel van preventief handelen, het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron dienen te worden bestreden en het beginsel dat de vervuiler betaalt (art. 174, lid 2).

In artikel 177-181 wordt het beleid van de Gemeenschap op het gebied van *ontwikkelingssamenwerking* behandeld, waarbij art. 177 bepaalt dat dit beleid, dat een aanvulling vormt op het beleid van de lidstaten, is gericht op de bevordering van de *duurzame economische en sociale ontwikkeling* van de ontwikkelingslanden.

De doelstellingen en voorzieningen van het *Gemeenschappelijk Landbouwbeleid* ***(GLB)*** zijn uitgewerkt in de artikelen 32-38. In artikel 32 worden de voortbrengselen van de *visserij* tot de landbouwproducten gerekend. Dit is momenteel de enige verwijzing naar de visserij. De specificaties in artikel 33 zijn echter alleen van toepassing op het GLB, niet op het GVB.
De doelstellingen van het GLB zijn in artikel 33 verwoord als onder meer:
- de productiviteit van de landbouw te doen toenemen;
- de landbouwbevolking van een redelijke levensstandaard te verzekeren;
- redelijke prijzen bij levering aan verbruikers te verzekeren.

Met name de eerste doelstelling paste bij de periode na de Tweede Wereldoorlog maar heeft veel van zijn actualiteit verloren. Ook het ontbreken van doelstellingen als duurzame ontwikkeling in relatie tot onder meer milieu, landschap, natuur, biodiversiteit en dierenwelzijn is niet meer geheel actueel. In de praktijk heeft de EU-Landbouwraad reeds in november 1998 de multifunctionaliteit van de landbouw omarmd in het zgn. 'Europese Landbouwmodel', kort na aanvaarding van de *multifunctionaliteit van de landbouw* in OESO-verband eerder dat jaar. Tot een doorwerking in het Verdrag is het sindsdien echter nog niet gekomen. Hoogstwaarschijnlijk zal de komende intergouvernementele conferentie ter voorbereiding van een nieuw Verdrag ('Europese grondwet') niet tot een meer eigentijdse benadering van het GLB komen.

Samenvatting: In het Verdrag zijn bepalingen opgenomen terzake van het milieubeleid, de integratie van milieu in andere sectoren, principes waarop het milieubeleid is gebaseerd, de ontwikkelingssamenwerking, het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en (zwak) het Gemeenschappelijk Visserijbeleid. Het Europese Landbouwmodel (1998), vastgesteld door de Raad, is in de praktijk een belangrijke aanvulling op het landbouwonderdeel in het Verdrag. Er valt nog niet te voorspellen in hoeverre dit zal doorwerken naar de nieuwe tekst (2004).

4.1.2 Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)

Het GLB, meer dan 40 jaar oud, is uitgewerkt in een aantal specifieke verordeningen per sector, een horizontale verordening (algemene regels) en een plattelandsontwikkelingsverordening. Het GLB wordt periodiek herzien (1992, 1999 - bij Agenda 2000 - en 2006), terwijl onlangs (juni 2003) is besloten tot een tussentijdse, maar ingrijpende, aanpassing in het kader van de Mid Term Review. Deze voorziet onder meer in verregaande ontkoppeling van steun en productie, modulatie (overheveling van Eerste naar Tweede Pijler; afgezwakt tijdens de onderhandelingen) en verplichte cross-compliance.

De Macsharry- hervorming van 1992 hield reeds enkele milieuvriendelijke aanpassingen in, zoals de invoering van de landbouwmilieumaatregelen (Vo 2078/92), de steun voor bebossing (Vo 2080/92) en de gedeeltelijke omzetting van (productiestimulerende) prijssteun in directe inkomenssteun. De Agenda 2000-hervorming voorzag in de invoering van een tweede pijler, plattelandsbeleid (Vo. 1257/99), waarin onder meer het landbouwmilieubeleid is opgenomen, waarmee de in 1998 door de Raad omhelsde multifunctionaliteitfilosofie verder vorm kon worden gegeven. Vanwege de door de Raad aangebrachte financiële plafonnering van de tweede pijler om en nabij het toen bestaande niveau van uitgaven, is echter pas op de plaats gemaakt. In het kader van de Mid Term Review wordt een verdere groei van de tweede pijler d.m.v. modulatie (overheveling uit de eerste pijler) voorzien. Ook de ontkoppeling van productie en steun (waardoor de steun in de Green Box van de WTO geplaatst kan worden) kan positieve milieueffecten hebben maar ook risico's (omzetten grasland in akkers, afhankelijk van de uiteindelijke besluitvorming).
In november 1998 is door de Landbouwraad het *Europese Landbouwmodel* als referentiekader aangenomen, nadat de Europese Raad (Top) van Luxemburg dat reeds eerder had gedaan. De Landbouwraad specificeerde dit model als volgt: een landbouw die als economische sector *multifunctioneel*, *duurzaam* en *concurrerend* is, die zich over het gehele grondgebied uitstrekt (dus ook over de gebieden met specifieke problemen), die in staat is *het landschap en de natuur* in stand te houden en een wezenlijke bijdrage te leveren tot de *levensvatbaarheid van het platteland*, die kan voldoen aan de wensen en de eisen van de consument op het gebied van de *kwaliteit en de veiligheid van voedselproducten*, de bescherming van *het milieu en het welzijn van dieren*. In het kort worden hier dus vrijwel alle aspecten van een duurzame landbouw concreet verwoord.
Een groot deel van deze meervoudige functies kan worden ondersteund vanuit de (bescheiden; ca. 10% van het GLB-budget) Tweede Pijler van het GLB, in concreto uit verordening 1257/99 inzake steun voor plattelandsontwikkeling.
Ook kan hier vermeld worden dat het Biodiversiteitsactieplan voor de landbouw van de Gemeenschap (2001) eveneens ingaat op de mogelijkheden hoe het GLB kan worden ingezet t.b.v. de biodiversiteit.

Samenvatting: Het GLB opgebouwd uit een Eerste Pijler (ca 90%) met de reguliere landbouwsteun (in 2003 hervormd) en een Tweede Pijler met een complex aan maatregelen voor plattelandsontwikkeling, waaronder landbouwmilieumaatregelen. Door de jaren heen zien we een geleidelijke accentverlegging naar multifunctionaliteit van de landbouw, zij het in financiële termen mondjesmaat.

4.1.3 Het Gemeenschappelijk Visserijbeleid

Het GVB, 20 jaar oud, is eind 2002 op belangrijke onderdelen herzien. In maart 2001 lanceerde de Commissie een Groenboek over de toekomst van het GVB. Eind 2002 werd het eerste pakket hervormingsvoorstellen geaccordeerd. In 2003 volgen nadere voorstellen.

Het gemeenschappelijk visserijbeleid (GVB) heeft betrekking op de instandhouding, het beheer en de exploitatie van levende aquatische hulpbronnen en de aquacultuur en op de verwerking en afzet van visserij- en aquacultuurproducten voorzover deze activiteiten worden uitgeoefend op het grondgebied van de lidstaten of in de communautaire wateren of door communautaire vissersvaartuigen of door onderdanen van de Lidstaten, onverminderd de primaire verantwoordelijkheid van de vlaggenstaat (EG-Verordening 2371/2002).
Het gemeenschappelijk visserijbeleid voorziet in coherente maatregelen met betrekking tot:

a) de instandhouding, het beheer en de exploitatie van de levende aquatische hulpbronnen;
b) de beperking van het milieueffect van de visserij;

c) de voorwaarden voor toegang tot de wateren en hulpbronnen;
d) het structuurbeleid en het beheer van de vlootcapaciteit;
e) controle en handhaving;
f) aquacultuur;
g) de gemeenschappelijke ordening der markten; en
h) de internationale betrekkingen.

Het GVB "garandeert een exploitatie van de levende aquatische hulpbronnen die voor duurzame omstandigheden op economisch, ecologisch en sociaal gebied zorgt". Hierbij houdt de Gemeenschap rekening met het *Voorzorgsbeginsel*. Het GVB wordt geleid door *beginselen van goed bestuur*.
Tenzij in communautaire regelgeving anders is bepaald, dragen de Lidstaten zorg voor een doeltreffende controle, inspectie en handhaving ten aanzien van de regels van GVB. Dit geldt voor zowel hun eigen onderdanen als voor communautaire vissersvaartuigen die hun vlag voeren (die daarmee vallen onder de primaire verantwoordelijkheid van de vlaggenstaat).

Tot nu toe werden maatregelen in verband met vangstmogelijkheden op jaarbasis genomen. In het kader van het nieuwe GVB zullen *doelstellingen voor de lange termijn* (nog niet beschikbaar) worden vastgelegd. In verband met duurzaamheidsaspecten zijn, naast het elders genoemde communautaire biodiversiteitsactieplan voor de visserij en daaraan voorafgaande Commissiedocumenten ook een strategie voor duurzame ontwikkeling van de Europese aquacultuur (COM(2002)511def) en een actieplan van de Gemeenschap om milieubeschermingseisen in het GVB te integreren (COM(2002)186def) uitgebracht.

Samenvatting: Het GVB heeft betrekking op de instandhouding, het beheer en de exploitatie van levende aquatische hulpbronnen en de aquacultuur. Tot nu toe geschiedde de planning op jaarbasis. In de toekomst worden ook doelstellingen voor de lange termijn ingevoerd. Er zijn diverse initiatieven genomen om in het visserijbeleid meer rekening te houden met biodiversiteit.

4.2 Raadsbesluiten

4.2.1 EU-Raadsconclusies over de praktische uitvoering van de strategie voor duurzame ontwikkeling van de EU en de milieudimensie van de oktober 2002 in Johannesburg (WSSD) aangegane verbintenissen

De Raad bevestigt de verbintenis van de EU om de doelstellingen in haar interne strategie voor duurzame ontwikkeling te verwezenlijken en tevens bij te dragen aan het bereiken van de in het uitvoeringsplan van Johannesburg overeengekomen streefcijfers, wat onder meer uit het volgende bestaat:
- Tegen 2015 het aantal mensen zonder toegang tot *veilig drinkwater* en fundamentele *sanitaire voorzieningen* tot de helft terug te brengen, o.m. via haar initiatief "Water voor leven".
- Dringend, en indien mogelijk niet later dan in 2015, de uitgeputte *visbestanden* op hun normale sterkte terug te brengen.
- Tegen 2012 representatieve netwerken van beschermde mariene zones tot stand te brengen, o.m. door de habitatrichtlijn in de communautaire wateren toe te passen, gecombineerd met het geïntegreerde beheer van kustgebieden.
- (chemicaliënstrategie 2004 niet overgenomen)
- Vóór 2010 het *verlies aan biodiversiteit* aanzienlijk te verkleinen en zo spoedig mogelijk de huidige achteruitgang van natuurlijke hulpbronnen om te keren,

speciaal via *communautaire en nationale actieplannen* met het oog op biodiversiteit.
- Gebruik maken van de ecosysteembenadering; volledige invoering van Natura 2000; *integratie van milieuoverwegingen* in gemeenschappelijk landbouwbeleid en gemeenschappelijk visserijbeleid als belangrijke aandachtspunten beschouwd voor de integratie van milieuoverwegingen.
- Aanname *Milieutechnische sleutelindicatoren*, waarbij de toestand van visbestanden in Europees zeewater wordt gerelateerd aan de biodiversiteit van beschermde gebieden (!).
- Publicatie van een *Open Lijst van Milieutechnische sleutelindicatoren*, waaronder 'Duurzame visserij op geselecteerde soorten in EU-zeewater (Visbestanden in Europees zeewater)', 'N- en P-concentratie in rivieren', 'Biodiversiteitsindex', 'Beschermde gebieden (met het oog op biodiversiteit)', 'Bio-landbouw', 'Stikstofbalans', 'Evolutie landgebruik in hoofdcategorieën', en 'Verontreinigde en geërodeerde bodem'.

Samenvatting: Deze Raadsconclusies hebben betrekking op de uitvoering van de WSSD-afspraken in de EU. Het is geen simpele herhaling van WSSD-punten maar (deels) een doorvertaling naar het EU-instrumentarium, zoals de habitatrichtlijn (beschermde mariene zones), de integratie van milieuoverwegingen in het GLB en de aanname van indicatoren.

4.2.2 EU-Raadsconclusies d.d. 25-6-2002 betreffende een einde aan het verlies van biodiversiteit in 2010

De Raad heeft document nr. 9993/02 aangenomen, waarin:
- herinnerd wordt aan het door de Europese Raad in Gotenburg [...] gestelde doel de *achteruitgang van de biodiversiteit tegen 2010 een halt toe te roepen;*
- wordt uitgedrukt dat de Raad bijzonder verheugd is over de verbintenis in de ministeriële verklaring van CBD-COP6 om *tegen 2010 het verlies aan biodiversiteit op mondiaal, regionaal, subregionaal en nationaal niveau tot staan te hebben gebracht en te hebben omgebogen.*

Samenvatting: In deze Raadsconclusies worden eerdere verbintenissen in herinnering geroepen om de achteruitgang van biodiversiteit in 2010 een halt toe te roepen.

4.2.3 Besluit van de Raad, het EP en de Commissie inzake het Zesde Milieu-Actieprogramma d.d. 22-7-2002 (PE-CONS 3618/2/02 REV 2 ENV 186)

- Klimaat: lange termijn doel 550 ppm CO_2 (vergt wellicht wereldwijde vermindering van uitstoot broeikasgassen met 70%) (art 2);
- daartoe een emissievermindering met 8% in 2008-12 (art 5), conform het Kyoto-protocol;
- en: verplichting per lidstaat cf. Raadsconclusies d.d. 16-17/6/1998. (voor Nederland 6%);
- het tot staan brengen, zowel in de EU als wereldwijd, van het verlies aan biodiversiteit, met inbegrip van de diversiteit aan genetische hulpbronnen (art 2);
- (art 6) Beëindiging van de aantasting van biodiversiteit, met de bedoeling deze doelstelling uiterlijk in 2010 te verwezenlijken;
- waaronder het voorkomen van de effecten van agressieve exoten en genotypen;
- vorming van het Natura 2000-netwerk en uitvoering van de noodzakelijke technische en financiële instrumenten en maatregelen die vereist zijn voor de

volledige concretisering daarvan en voor de bescherming, buiten Natura 2000-gebieden, van soorten die onder de habitat- en vogelrichtlijn beschermd zijn;
- (ontwikkeling van) een thematische strategie voor bodembescherming;
- bevordering van de integratie van behoud en herstel van landschapswaarden in andere beleidsterreinen;
- bevorderen van de integratie van biodiversiteitoverwegingen in het landbouwbeleid en de stimulering van duurzame plattelandsontwikkeling en een multifunctionele landbouw door...;
- (ontwikkeling van) een thematische strategie voor bescherming en behoud van het mariene milieu;
- (ontwikkeling van) een thematische strategie inzake het duurzame gebruik van gewasbeschermingsmiddelen;
- toewerken naar een volledige uitvoering van de kaderrichtlijn water;
- (ontwikkeling van) een thematische strategie op het gebied van luchtverontreiniging;
- (ontwikkeling van) een thematische strategie m.b.t. het stedelijk milieu.

Samenvatting: Het gaat hier om het uiteindelijke besluit inzake het Zesde MAP. Belangrijke punten zijn onder meer het zowel in de EU als wereldwijd in 2010 tot staan brengen van het verlies aan biodiversiteit en het ontwikkelen van thematische strategieën voor onder meer bodembescherming, het mariene milieu en gewasbescherming. Opmerkelijk is dat naast de integratie van biodiversiteitoverwegingen in landbouwbeleid ook de integratie van landschapsbehoud (zelden genoemd) in ander beleid wordt genoemd.

4.2.4 EU-Raadstuk COM (2002) 82def. d.d. 25-2-2002 inzake de Mededeling van de Commissie "Naar een wereldwijd partnerschap voor duurzame ontwikkeling"

Hierover is geen uitspraak gedaan in de Milieuraad. De inhoud van de Mededeling beslaat o.a.:
- Drie doelstellingen om handel dienstbaar te maken aan duurzame ontwikkeling (vrij vaag).
- De huidige teruggang van milieurijkdommen moet vóór 2015 op nationaal en wereldvlak worden omgebogen.
- In een aantal sleutelsectoren (water, land en bodem, energie en biodiversiteit) moeten sectorale en tussentijdse doelstellingen worden ontwikkeld.
- De EU moet vóór eind 2002 een actieplan inzake forest law enforcement, governance and trade (FLEGT) ontwikkelen. Doel is illegale houtkap en illegale houthandel te bestrijden.
- De EU moet een strategie voor de verre zeevisserij ontwikkelen. Doel is tot een duurzame visserij buiten de wateren van de Gemeenschap bij te dragen via wereldwijde en bilaterale partnerschappen op nationaal en/of regionaal vlak.
- Beleidsmaatregelen van de EU moeten meer samenhang krijgen, daartoe:
- De doelstelling inzake duurzame ontwikkeling moeten geleidelijk in alle beleidsmaatregelen van de EU worden geïntegreerd, waarbij zowel aan de interne als de externe dimensie aandacht wordt geschonken, daartoe:
- Alle belangrijke beleidsvoorstellen moeten aan een impactstudie worden onderworpen (conform de Raad van Gotenburg); belangrijke beleidsmaatregelen (incl. GLB, GVB) aanpassen aan interne en externe doelstellingen van duurzame ontwikkeling; incoherentie voorkomen.
- 0,7 % van het BNP besteden aan ontwikkelingshulp (zie ook besluiten van de conferentie van Monterrey, Mexico, 18-22/3/03).

Samenvatting: De Commissiemededeling geeft zowel impulsen aan het streven van de Gemeenschap naar duurzaamheid op mondiale schaal (handel, natuurlijke rijkdommen, visserij) als aan het beleid voor het eigen grondgebied (integratie van duurzame ontwikkeling in beleidsterreinen).

4.2.5 Naar de Europese Raad van het voorjaar (4-3-2003)

Het betreft de bijdrage van de (Milieu-)Raad aan de evaluatie van de EU-Strategie voor duurzame ontwikkeling en praktische uitvoering van de op de WSSD aangegane verplichtingen.

De Milieuraad formuleert een groot aantal prioriteiten voor actie in de komende twaalf maanden, die voor een belangrijk deel terugkomen in de besluiten van de Europese Top van 20-21 maart (zie hierna). Deze actiepunten zijn ingedeeld in (EU-)interne maatregelen en externe maatregelen.

Wat betreft *biodiversiteit* wordt de toepassing van de strategieën en actieplannen van de EU en van de afzonderlijke lidstaten en de volledige toepassing van de EG-richtlijnen betreffende de instandhouding van de natuur, in één adem genoemd.

Ook wordt uitgesproken dat de milieugerelateerde *structurele indicatoren* verder moeten worden ontwikkeld en kwalitatief verbeterd tot zij op hetzelfde niveau staan als bijvoorbeeld de economische indicatoren, waarbij wordt beklemtoond dat indicatoren voor duurzame ontwikkeling moeten worden vastgesteld.

Samenvatting: de Milieuraad formuleerde een groot aantal prioriteiten voor actie in relatie tot duurzame ontwikkeling voor de komende twaalf maanden. Veel van deze punten komen terug in de besluiten van de Europese Top van maart 2003.

4.2.6 Uitkomsten Europese Top 20-21-03-2003

Voorzitterschapconclusies:

Economische en sociale ontwikkeling zal op de lange termijn niet duurzaam zijn zonder actie te ondernemen om de druk op het milieu te beteugelen en natuurlijke hulpbronnen te beschermen binnen het kader van de samenhangende strategie voor duurzame ontwikkeling, overeengekomen te Gotenburg. Dit moet inhouden: acties bedoeld om te komen tot een ontkoppeling van milieubederf en gebruik van hulpbronnen enerzijds en economische groei anderzijds. De Top constateert dat de negatieve trends nog niet zijn omgekeerd en dat een nieuwe impuls moet worden gegeven aan de uitvoering van de strategie. Dit houdt onder meer het volgende in:

De Europese Raad nodigt de Lidstaten uit het proces om aan de doelen van het Kyoto Protocol te voldoen (klimaat) te versnellen, onder andere door het verminderen van emissie van broeikasgassen en een toename van het gebruik van vernieuwbare energiebronnen door een EU-breed indicatief doel te stellen van **22 %** van de elektriciteitsbehoefte (te voorzien uit vernieuwbare energiebronnen) in **2010**.

De Europese Raad dringt er bij de Raad op aan het werk te versnellen om tot een meer verantwoordelijk beheer van natuurlijke hulpbronnen te komen, met inbegrip van de WSSD-doelen inzake biodiversiteit en visserij voor respectievelijk 2010 en 2015. Hij dringt ook aan op een dringende ontwikkeling en uitvoering van de nieuwe Europese regelgeving inzake chemicaliën, overeengekomen te Gotenburg. Voorts moet het proces van Cardiff inzake de integratie van milieu in sectoraal beleid worden versterkt (jaarlijkse opname van de stand van zaken). Wat betreft het bevorderen van *duurzame ontwikkeling op wereldschaal* onderstreept de Europese Raad:

- Dat de Unie zich eraan gehouden acht haar leidende rol op wereldschaal te behouden wat betreft het bevorderen van duurzame ontwikkeling, door het vertalen in concrete actie van de politieke ambities, overeengekomen in Johannesburg, Doha en Monterrey, onder andere:
- Een effectieve follow-up van de nieuwe doelen van de WSSD inzake water en sanitaire voorzieningen, bescherming van het mariene milieu, uitgeputte

visbestanden, chemicaliën en natuurlijke hulpbronnen, met inbegrip van bossen en biodiversiteit.
- Het realiseren van het 0.7%-doel voor ontwikkelingshulp.
- Het versterken van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid op sociaal en milieugebied, zowel op EU-niveau als internationaal; o.m. door het bevorderen van duurzame en billijke handel.
- Verdere ontwikkeling en uitvoering van de EU-initiatieven 'Water for Life' en 'Energy for Poverty Eradication and Sustainable Development'.
- Bijdragen aan de ontwikkeling van regionale strategieën voor duurzame ontwikkeling, voortbouwend op de ervaring met bijv. EUROMED.
- Tijdige uitwerking, zowel internationaal als op EU-niveau, van het tienjarenkader voor programma's voor duurzame consumptie en productie, waarin de EU de leiding zou moeten nemen.
- Het erop aandringen bij andere partijen, in het bijzonder de Russische Federatie, het Kyoto Protocol te ratificeren.
- Het versterken van internationale milieubeheer, wat tot een opwaardering van UNEP zou moeten leiden.

Samenvatting: de Top concludeert dat er een nieuwe impuls moet worden gegeven aan de uitvoering van de strategie voor duurzame ontwikkeling van de Gemeenschap, onder meer door het werk te versnellen inzake natuurlijke hulpbronnen (WSSD-doelen inzake biodiversiteit en visserij), door het proces van Cardiff te versterken en door op diverse punten duurzame ontwikkeling op wereldschaal te stimuleren.

4.2.7 Aanbeveling van het Europees Parlement en de Raad d.d. 30-5-2002 betreffende de uitvoering van een geïntegreerd beheer van kustgebieden in Europa

In hoofdstuk I van de aanbeveling betreffende het geïntegreerd beheer van kustgebieden (Integrated Coastal Zone Management-ICZM) wordt aanbevolen dat de lidstaten ten aanzien van het beheer van hun kustgebieden een strategische aanpak volgen, gebaseerd op onder meer "de bescherming van het kustmilieu, gebaseerd op een ecosysteembenadering, die de integriteit en de werking daarvan vrijwaart, en op het duurzame beheer van de natuurlijke hulpbronnen van zowel het zee- als het landgedeelte van het kustgebied". In hoofdstuk II worden een achttal beginselen opgesomd, waaronder het werken met natuurlijke processen en het eerbiedigen van de draagkracht van de ecosystemen.
Aan deze aanbeveling ging een 'Mededeling inzake geïntegreerd beheer van kustgebieden: een strategie voor Europa' (COM(2000)547def) van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement vooraf.
In feite is dit de bekroning van een initiatief dat begonnen is met de LNV-EUCC-conferentie inzake de bescherming van kustgebieden in Scheveningen in 1991, gevolgd door een verklaring van de EU-Milieuraad onder Nederlands voorzitterschap.

Samenvatting: De aanbeveling van het EP en de Raad is een belangrijke impuls voor het geïntegreerde beheer van kustgebieden, zowel op zee als op het land.

4.3 Specifieke Europese wetgeving gerelateerd aan duurzaamheidaspecten

Website: http://europa.eu.int/eur-lex.
In dit onderdeel wordt bij de behandelde richtlijnen vermeld of zij deel uitmaken van de 38 richtlijnen die door de Europese Commissie begin 2003 zijn voorgesteld als onderdeel van 'cross-compliance'. Dat wil zeggen dat voor deze richtlijnen, die uiteraard sowieso van kracht zijn, een extra sanctiemechanisme wordt ingevoerd: bij niet voldoen daaraan wordt de landbouwsteun gekort. Hoewel het aantal richtlijnen in het uiteindelijke besluit ruim gehalveerd is, geeft het oorspronkelijke voorstel een indruk van het relatieve belang dat de Commissie hecht aan de betrokken richtlijnen. Daarom wordt daarvan melding gemaakt.

4.3.1 Richtlijn 91/414/EEG betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen

Onderdelen van deze richtlijn uit 1991 komen voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003. De richtlijn is gewijzigd bij een achttal Commissierichtlijnen alsmede twee raadsrichtlijnen. Dit wettelijk kader voorziet in o.a.:

- een positieve communautaire lijst van actieve stoffen (bijlage 1 van de richtlijn);
- een schema (criteria) voor de beoordeling van de risico's van de werkzame stoffen voor mens, dier en milieu. Bij acceptabele risico's wordt de werkzame stof op bijlage 1 geplaatst;
- een schema (criteria), te hanteren door Lidstaten, voor de beoordeling van de risico's van de gewasbeschermingsmiddelen, die de genoemde actieve stoffen bevatten, bij de toelating van het middel in de lidstaat;
- het beginsel van wederzijdse erkenning van toelatingen door lidstaten met vergelijkbare omstandigheden;
- geharmoniseerde regels m.b.t. labelling en verpakking van gewasbeschermingsmiddelen.

De richtlijn voorziet in uitgebreide risicobeoordelingen met betrekking tot effecten op gezondheid voor mens, dier en milieu, uit te voeren voor een middel toegelaten kan worden. Er zijn een aantal bepalingen opgenomen ten aanzien van residuen van gewasbeschermingsmiddelen met een 'link' naar andere EU-wetgeving op dit gebied. Richtlijn 91/414 regelt het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen. Voor het gebruik van toegelaten gewasbeschermingsmiddelen zijn op nationaal niveau verdergaande maatregelen belangrijk.
Naast richtlijn 91/414 is er richtlijn 79/117/EEG van de Raad van 21 december 1978, houdende een verbod op het op de markt brengen en het gebruik van bestrijdingsmiddelen die bepaalde actieve stoffen bevatten.

In het onlangs tot stand gekomen convenant duurzame gewasbescherming wordt voor de landbouw als geheel gestreefd naar een reductie van 95% in de milieubelasting in 2010 ten opzichte van 1998.

Tenslotte moet nog vermeld worden dat in het kader van het Zesde Milieu-Actieprogramma (zie ook 4.6) een thematische strategie voor een duurzaam gebruik van pesticiden zal worden ontwikkeld. Deze krijgt als doel de vermindering van het effect van pesticiden op de menselijke gezondheid en het milieu, en meer in het algemeen, de totstandbrenging van een duurzaam gebruik van pesticiden, alsmede een significante algehele vermindering van de risico's, terwijl toch de noodzakelijke gewasbescherming verzekerd blijft.

Samenvatting: Deze richtlijn regelt het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen. Het doel de hoeveelheid gebruikte middelen te verminderen wordt in Nederland nagestreefd middels een convenant tussen betrokken partijen. In EU-verband zal in het kader van het Zesde Milieu-Actieprogramma een thematische strategie voor een duurzaam gebruik van pesticiden worden ontwikkeld.

4.3.2 Richtlijn 75/442/EEG betreffende afvalstoffen en richtlijn 99/31/EG inzake het storten van afvalstoffen

De eerstgenoemde richtlijn komt tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance. Deze richtlijn heeft zowel betrekking op de verwerking van afvalstoffen door derden als door de houder van afval zelve. In artikel 4 bepaalt dat de lidstaten de nodige maatregelen nemen opdat afvalstoffen worden verwijderd zonder gevaar op te leveren voor de gezondheid van de mens en zonder nadelige gevolgen voor het milieu, met name:

- zonder risico voor het water, de lucht of de bodem, alsmede voor de fauna en flora;
- zonder geluids- of stankhinder te veroorzaken;
- zonder schade te berokkenen aan natuur en landschap.

In artikel 7 is bepaald dat lidstaten de nodige maatregelen nemen opdat ondernemingen die zelf zorgen voor de verwijdering van afvalstoffen de in artikel 4 genoemde (hierboven aangehaalde) bepalingen in acht nemen. Uiteraard moet voor het verwerken of storten van afval van derden een vergunning worden verkregen , waarin de specifieke eisen zijn opgenomen (art. 5). Artikel 10 bepaalt dat ondernemingen die hun eigen afvalstoffen vervoeren, ophalen, opslaan, storten of verwijderen, onder toezicht staan van de in artikel 5 genoemde bevoegde instantie, die door de lidstaten in het leven moet worden geroepen of aangewezen (art. 5). Voor het storten is bovendien richtlijn 99/31/EG van kracht, die er op gericht is schadelijke effecten van het storten van afval op het milieu te voorkomen of te verminderen, in het bijzonder effecten op oppervlaktewater, grondwater, de bodem, de lucht en de menselijke gezondheid.

Daarnaast bestaat een meer omvangrijk pakket van richtlijnen inzake afvalstoffen, onder meer met betrekking tot gevaarlijke afvalstoffen en grensoverschrijdend verkeer van afvalstoffen. Het ligt echter buiten het bestek van dit overzicht daar op in te gaan.

Samenvatting: De genoemde richtlijnen inzake afvalstoffen raken wel de agrarische bedrijfsvoering maar liggen overigens niet op het beleidsterrein van LNV. Zij maken deel uit van een meer omvangrijk pakket dat buiten het bestek van dit overzicht valt.

4.3.3 Richtlijn 86/278/EEG: Richtlijn betreffende [...] het gebruik van zuiveringsslib in de landbouw

Onderdelen van deze richtlijn uit 1986 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003.
Deze richtlijn bepaalt welke hoeveelheden zware metalen via zuiveringsslib op de bodem mogen worden aangebracht.
Artikel 4 verwijst naar een drietal bijlagen waarin waarden zijn opgenomen voor de concentratie van zware metalen in met slib behandelde bodems, de concentratie in het slib zelf en de maximale hoeveelheden van deze zware metalen die op landbouwgrond mogen worden opgebracht. Het betreft Cadmium, koper, nikkel, lood, zink en chroom. De grenswaarden zijn gepresenteerd in de vorm van trajecten.

Artikel 5 bepaalt dat Lidstaten het gebruik verbieden van slib, wanneer de concentratie van een of meer zware metalen in de bodem de grenswaarden die zij overeenkomstig bijlage IA vaststellen te boven gaat. Tevens bepaalt artikel 5 dat Lidstaten voorschriften vaststellen om te voorkomen dat door accumulatie de hiervoor genoemde grenswaarden worden overschreden.

Samenvatting: De richtlijn beoogt de vervuiling van landbouwgronden door zware metalen uit zuiveringsslib tegen te gaan.

4.3.4 Richtlijn 2000/60/EG: Kaderrichtlijn water (KRW)

Deze richtlijn uit 2000 heeft tot *doel* (artikel 1) "het vaststellen van een kader voor de bescherming van landoppervlaktewater, overgangswater, kustwateren, grondwater". Doel is ook het bereiken in 2015 van een Goede Ecologische Toestand (Natuurlijke Wateren) dan wel een Goed Ecologisch Potentieel (Sterk Veranderde Waterlichamen en Kunstmatige Wateren).
Meer uitgewerkt heeft de KRW tot doel:

- het behoeden voor achteruitgang, de bescherming en het verbeteren van aquatische ecosystemen, terrestrische ecosystemen (voor wat betreft de waterbehoeften) en waterrijke gebieden die rechtstreeks afhankelijk zijn van aquatische ecosystemen;
- duurzaam gebruik van water;
- verhoogde bescherming en verbetering van het aquatische milieu;
- progressieve vermindering en verdere voorkoming van verontreiniging van grondwater;
- bijdragen aan afzwakking van de gevolgen van overstromingen en van perioden van droogte.

Iedere Lidstaat bepaalt de afzonderlijke stroomgebieden op hun nationale grondgebied en wijst die stroomgebieden voor de doeleinden van de KRW aan afzonderlijke stroomgebieddistricten toe. Stroomgebieden die nationale grenzen overschrijden worden door de betreffende Lidstaten toegewezen aan een internationaal stroomgebieddistrict. Voor Nederland betreft het de stroomgebieden van Eems, Schelde, Rijn en Maas. Deze stroomgebieden zijn door Nederland verder verdeeld naar deelstroomgebieden.
Iedere Lidstaat afzonderlijk brengt de oppervlaktewateren onder in één van de categorieën: Natuurlijk water, Kunstmatig water, Sterk veranderd water. Eind 2003 moeten de Lidstaten alle waterlichamen hebben onderverdeeld naar een op nationaal niveau vastgestelde typologie. Dit verloopt in 3 stappen:

1. begrenzen van waterlichamen op basis van hydromorfologische kenmerken;
2. toedelen aan een categorie;
3. toekennen van watertypen aan elk waterlichaam.

Uiterlijk in 2004 moeten de kenmerken van het (deel)stroomgebied, de beoordeling van de milieueffecten van menselijke activiteiten en economische analyse van het watergebruik voltooid zijn. Tevens dienen de Lidstaten in 2004 één of meerdere registers van beschermde gebieden te hebben voltooid. Deze moeten voor elk deelstroomgebied voortdurend worden gevolgd en bijgewerkt.
Teneinde een samenhangend beeld te krijgen van de watertoestand binnen elk stroomgebieddistrict dienen uiterlijk in 2006 monitoringprogramma's voor de oppervlakte- en grondwatertoestand als ook voor beschermde gebieden operationeel te zijn.
Iedere Lidstaat draagt er zorg voor dat er voor elk (deel)stroomgebied (of het op zijn grond gelegen deel van een internationaal deelstroomgebied) een maatregelenprogramma is opgesteld vóór 2009 en uiterlijk 2012 geoperationaliseerd wordt. Hierin moet rekening gehouden worden met de resultaten van de voorgeschreven analyses (artikel 5) met betrekking tot de milieueffecten van menselijk handelen en de economische analyse van het watergebruik.

Voor zowel de nationale als internationale stroomgebieddistricten dienen stroomgebiedbeheersplannen opgesteld te worden, die uiterlijk in 2009 inwerkingtreden. Binnen drie maanden na eerste publicatie dienen de Lidstaten een afschrift van de stroomgebiedbeheersplannen te doen toekomen aan de Commissie en eventueel andere betrokken Lidstaten, net als alle latere bijgestelde versies daarvan. Binnen drie jaar na publicatie van de beheersplannen behoren de Lidstaten verslag te doen over de vooruitgang in de uitvoering van het geplande maatregelenprogramma.
Uiterlijk in 2015 moeten de waterlichamen minimaal de ondergrens van de Goede Ecologische Toestand (Natuurlijk Water) dan wel Goed Ecologisch Potentieel (Sterk Veranderd en Kunstmatig Water) behaald hebben. Het gaat hierbij om het bereiken van zowel een goede ecologische als fysisch-chemische toestand. De Lidstaten bepalen afzonderlijk welke normen en doelstellingen zij hiervoor hanteren.
Artikel 16 van de KRW inzake 'strategieën ter bestrijding van waterverontreiniging' bepaalt dat het EP en de Raad specifieke maatregelen vaststellen tegen waterverontreiniging door bepaalde stoffen. Als eerste stap dient de Commissie een lijst in van *prioritaire stoffen*, die uiteindelijk bijlage X van de KRW wordt. Een eerste versie van deze lijst is gereed (Werkdocument ENV/191000/01final van de Commissie).
De KRW is ook een kader voor een reeks bestaande richtlijnen. Op termijn worden er zeven daarvan ingetrokken (artikel 22 KRW). Daaronder valt de intrekking na 13 jaar van richtlijn 76/464/EEG[16] ter bescherming van het aquatisch milieu, met uitzondering van artikel 6. Tevens zijn overgangsbepalingen opgenomen. Ook richtlijn 80/68/EEG[17] ter bescherming van het grondwater wordt na 13 jaar ingetrokken. Verder worden de in dit overzicht niet behandelde richtlijnen betreffende de kwaliteit van zoet water voor vissen (78/659/EEG)[18], en betreffende de kwaliteit van schelpdierwater (79/923/EEG)[19] na 13 jaar ingetrokken. Deze intrekking op termijn betekent overigens niet dat zij in de tussentijd niet geactualiseerd zullen worden.

Samenvatting: De KRW beschermt alle wateren: rivieren, meren, kustwateren en grondwater. Alle wateren moeten in 2015 de 'goede toestand' (onderverdeeld naar watertypen) hebben bereikt, gebaseerd op zowel chemische als ecologische toestand. Per stroomgebied wordt een beheersplan opgezet en er is voorzien in grensoverschrijdende samenwerking. De KRW is gericht op het verminderen van verontreiniging maar ook op kwantitatieve aspecten (overstromingen; grondwaterbeheer) en morfologie. Ook wordt een waterprijsbeleid geïntroduceerd. De KRW leidt op termijn tot het intrekken van een zevental andere richtlijnen.

4.3.5 Richtlijn 91/676/EEG: de Nitraatrichtlijn

Onderdelen van deze richtlijn uit 1991 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003.
De Nitraatrichtlijn heeft als *doel* (artikel 1) om waterverontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen te verminderen en voorkomen.
De verplichtingen zijn: het aanwijzen van kwetsbare gebieden (art. 3; Nederland: het gehele land aangewezen) , het opstellen van codes voor goede landbouwpraktijken (art. 4), het vaststellen van actieprogramma's voor de kwetsbare gebieden (art. 5), het uitvoeren van een monitorprogramma (art. 5), de implementatie in nationale wet- en

[16] Richtlijn 76/464/EEG van de Raad van 4 mei 1976 betreffende de verontreiniging veroorzaakt door bepaalde gevaarlijke stoffen die in het aquatisch milieu van de Gemeenschap worden geloosd
[17] Richtlijn 80/68/EEG van de Raad van 17 december 1979 betreffende de bescherming van het grondwater tegen verontreiniging veroorzaakt door de lozing van bepaalde gevaarlijke stoffen
[18] Richtlijn 78/659/EEG van de Raad van 18 juli 1978 betreffende de kwaliteit van zoet water dat bescherming of verbetering behoeft ten einde geschikt te zijn voor het leven van vissen
[19] Richtlijn 79/923/EEG van de Raad van 30 oktober 1979 inzake de vereiste kwaliteit van schelpdierwater

regelgeving (art. 12) en het periodiek uitbrengen van een voortgangsverslag aan de Europese Commissie. De monitoring bestaat uit een metingen van nitraatconcentraties in oppervlaktewater en het bovenste grondwater.
Bijlage III bepaalt dat onder meer de volgende maatregelen in de actieprogramma's moeten worden opgenomen:

- Het bereiken van een balans tussen de opname van stikstof door het gewas en de beschikbare stikstof uit bodem en bemesting (kunstmest valt daar ook onder).
- Gebieden waar het grondwater meer dan 50 mg nitraat/liter bevat of bij het achterwege blijven van de maatregelen van artikel 5 boven dat gehalte uit zou komen, dienen als kwetsbare gebieden te worden aangewezen. Hoewel enerzijds de richtlijn middelen voorschrijft (max. 170 kg N/ha in de vorm van dierlijke mest) en niet het resultaat , en anderzijds, zeker na het van kracht worden van de Kaderrichtlijn water, mogelijk lagere gehalten dan 50 mg nitraat/liter zullen moeten worden bereikt, fungeert de 50 mg nitraat/liter in de praktijk als een minimumnorm waaraan allereerst voldaan moet worden. In Nederland is dat mede zo door opname daarvan in het NMP.
- Er dient niet meer dan 170 kg N/ha (na een overgangsperiode van 4 jaar met 210 kg) te worden toegediend aan dierlijke mest.
- Het voorgaande mag worden vertaald in veebezettingsnormen.
- Lidstaten kunnen gemotiveerd afwijken van het bovenstaande, mits de doelen van de richtlijn daar niet onder lijden en deze afwijking de goedkeuring heeft van de Europese Commissie.

Momenteel loopt een Nederlands derogatieverzoek om voor grasland uit te mogen gaan van 250 kg N uit dierlijke mest (rundveemest) in plaats van 170 kg N. Een door de Europese Commissie ingesteld expertpanel heeft in 2001 advies uitgebracht, dat een gedeeltelijke tegemoetkoming aan het Nederlandse verzoek bepleit: een derogatie tot maximaal 230 kg N/ha, een plafond voor de totale stikstofbemesting van 250-300 kg/ha, geen derogatie voor grasland op veen, derogatie voor slechts 3-4 jaar. In de loop van 2003 wordt een beslissing verwacht.

Samenvatting: De Nitraatrichtlijn streeft ernaar een bepaalde grondwaterkwaliteit te bereiken, in eerste instantie 50 mg nitraat/liter. Daartoe is een stelsel van maatregelen ontworpen, waaronder grenzen aan de aanwending van dierlijke mest of veebezetting en het bereiken van een evenwicht tussen beschikbare N en onttrekking.

4.3.6 Richtlijn 76/464/EEG betreffende de verontreiniging veroorzaakt door bepaalde gevaarlijke stoffen die in het aquatisch milieu van de Gemeenschap worden geloosd

Onderdelen van deze richtlijn uit 1976 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance, maar niet in het uiteindelijke compromis van juni 2003.
Artikel 2 omvat de impliciete *doelstellingen* van de richtlijn: beëindiging van de verontreiniging van de in artikel 1 bedoelde wateren door stoffen van bijlage I en vermindering van de verontreiniging door stoffen van lijst II.
In artikel 3 wordt bepaald dat voor iedere lozing van de in artikel 1 bedoelde wateren (waaronder alle oppervlaktewateren in het binnenland en grondwater) een vergunning nodig is. Daarbij worden emissienormen vastgesteld.
Voor stoffen van lijst I, stelt de Raad grenswaarden vast, welke door de emissienormen niet mogen worden overschreden. Deze lijst omvat onder meer giftige organische (halogeen-, fosfor-, tin-) en kwikverbindingen. Deze grenswaarden worden vastgesteld, voornamelijk op basis van toxiciteit, persistentie en bio-accumulatie.
Artikel 4 bepaalt dat de lidstaten op de lozingen van de onder Lijst I vallende stoffen een regeling van nul-emissie toepassen. Voor de stoffen van lijst II worden geen grenswaarden vastgesteld.
Artikel 7 bepaalt dat de lidstaten ter vermindering van de verontreiniging door deze stoffen programma's opstellen. Lijst II omvat onder meer *biociden*. Ook omvat deze

lijst anorganische fosforverbindingen, waaronder *fosfaatkunstmeststoffen* dus ook vallen.
Tenslotte moet vermeld worden dat artikel 4 bepaalt dat deze richtlijn niet langer van toepassing zal zijn op grondwateren wanneer een afzonderlijke richtlijn voor grondwater van kracht wordt (zie volgende richtlijn).

Samenvatting: De richtlijn beoogt het beëindigen van waterverontreiniging door bepaalde stoffen (lijst I) en het verminderen van de verontreiniging door andere stoffen (lijst II, waaronder bepaalde biociden en anorganische fosfaatverbindingen).

4.3.7 Richtlijn 80/68/EEG betreffende de bescherming van het grondwater tegen de verontreiniging veroorzaakt door de lozing van bepaalde gevaarlijke stoffen

Onderdelen van deze richtlijn uit 1980 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003.
Artikel 1 vermeldt als *doel* van de richtlijn het voorkómen van verontreiniging van het grondwater door stoffen van lijst I en lijst II. In artikel 3 wordt bepaald dat de lidstaten de nodige maatregelen treffen om 'de inleiding van stoffen van lijst I in het grondwater te verhinderen' en 'de inleiding van stoffen van lijst II in het grondwater te beperken'. Lijst I en lijst II komen vrijwel overeen met lijst I en lijst II van de hiervoor behandelde richtlijn 76/464. Lijst II omvat opnieuw biociden en anorganische fosforverbindingen, derhalve ook *fosfaatkunstmeststoffen*.

Samenvatting: Deze richtlijn beoogt het grondwater te beschermen, op vrijwel gelijke wijze als de voorgaande richtlijn het oppervlaktewater.

4.3.8 Richtlijn 96/61/EG van de Raad (1996) inzake geïntegreerde preventie en bestrijding van verontreiniging (IPPC-richtlijn)

Doel (artikel 1) van deze richtlijn uit 1996 is de geïntegreerde preventie en beperking van verontreiniging door in bijlage I genoemde activiteiten. De richtlijn bevat maatregelen ter voorkoming en, wanneer dat niet mogelijk is, beperking van emissies door de bedoelde activiteiten in lucht, water en bodem, met inbegrip van maatregelen voor afvalstoffen, om een hoog niveau van bescherming van het milieu in zijn geheel te bereiken, onverminderd de bepalingen van Richtlijn 85/337/EEG (MER-richtlijn) en andere Gemeenschapsvoorschriften.
In de preambule wordt toegelicht dat bij niet-geïntegreerde emissiebestrijding verontreiniging van het ene milieucompartiment (water, bodem, lucht) in het andere zou kunnen worden overgeheveld en dat een geïntegreerde aanpak leidt tot het hoogste niveau van bescherming.
In artikel 18 wordt bepaald dat de Raad, op voorstel van de Commissie, emissiegrenswaarden vaststelt voor:
- de in bijlage I bedoelde categorieën van installaties;
- de in bijlage III bedoelde verontreinigende stoffen.

Waar geen ingevolge deze richtlijn vastgestelde communautaire emissiegrenswaarden bestaan, gelden de relevante emissiegrenswaarden zoals vastgesteld in de in bijlage II genoemde richtlijnen en andere Gemeenschapsvoorschriften voor de in bijlage I vermelde installaties als minimaal vereiste emissiegrenswaarden uit hoofde van deze richtlijn.
In bijlage I worden als installaties onder meer genoemd: abattoirs met een productiecapaciteit van meer dan 50 ton per dag geslachte dieren, destructiebedrijven met een capaciteit van meer dan 10 ton per dag en installaties voor intensieve

veehouderij met meer dan: 40.000 plaatsen voor pluimvee, 2000 plaatsen voor mestvarkens (van > 30 kg) of 750 plaatsen voor zeugen.
In bijlage II valt onder de in artikel 18 genoemde richtlijnen onder meer richtlijn 76/464/EEG (bescherming aquatisch milieu) . In bijlage III worden onder meer de volgende stoffen genoemd: stikstofoxiden en andere stikstofverbindingen, persistente koolwaterstoffen en persistente en bio-accumuleerbare toxische organische stoffen, biociden en fytosanitaire producten.

Samenvatting: De IPPC-richtlijn voorziet in een geïntegreerde vergunningsverlening met het oog op de bescherming van lucht, water en bodem. Daaronder vallen onder meer intensieve veehouderij-bedrijven, destructiebedrijven en abattoirs boven bepaalde drempelwaarden.

4.3.9 Biologische productiemethoden: Verordening (EEG) 2092/91 (plantaardige productie) en Verordening (EG) 1804/99 (dierlijke productie)

Deze verordeningen uit 1991 respectievelijk 1999 geven gedetailleerd weer aan welke eisen de plantaardige respectievelijk dierlijke productie moet voldoen om voor de aanduiding biologisch in aanmerking te komen. Dierenwelzijneisen maken deel uit van deze eisen.
In Commissiedocument SEC(2002)1368 van december 2002 wordt de mogelijkheid van een Europees Actieplan voor biologisch voedsel en biologische landbouw geanalyseerd. Onder de in dit document genoemde mogelijke elementen voor een toekomstig actieplan wordt geen kwantitatieve doelstelling genoemd, hoewel het belang van biologische landbouw wordt onderstreept in onder meer het Zesde Milieu Actie Plan.

Samenvatting: De verordening bepaalt de eisen waaraan biologische landbouw moet voldoen. Er zijn geen kwantitatieve doelen inzake omschakeling op EU-niveau.

4.3.10 Verordening 1467/94 inzake de instandhouding, de karakterisering en het gebruik van genetische hulpbronnen in de landbouw

Het *doel* van de verordening uit 1994 (artikel 1) is om de in de Lid-Staten uitgevoerde activiteiten inzake de instandhouding, de karakterisering, de verzameling en het gebruik van genetische hulpbronnen in de landbouw op communautair niveau te coördineren en te stimuleren, teneinde bij te dragen tot de verwezenlijking van de doelstellingen van het GLB.
De verordening is van toepassing op zowel plantaardige (gewassen in landbouw, tuinbouw, bosbouw; micro-organismen en voor de landbouw nuttige wilde flora) als dierlijke genetische hulpbronnen (landbouwhuisdieren, micro-organismen, voor de landbouw nuttige wilde fauna). In de artikelen 7-12 zijn de bepalingen inzake een communautair actieprogramma neergelegd, alsmede de daarmee gemoeid zijnde financiële middelen (per project maximaal 50% bijdrage) en de verdeling daarvan (10% voor inventarisatie, 88% voor instandhouding, karakterisering, verzameling en gebruik, 2% voor evaluatie van het programma). Zowel collecties *ex situ* als *in situ* komen in aanmerking.
Hiernaast kunnen maatregelen die genetische hulpbronnen ten goede komen, worden genomen in het kader van de EU-landbouwmilieumaatregelen. Voorheen betrof dit de Landbouwmilieuverordening 2078/92, thans gaat het om een onderdeel van de plattelandsontwikkelingverordening 1257/99. In 1998 rapporteerde de Commissie reeds dat in de meeste Lidstaten in dit kader programma's voor bedreigde landbouwhuisdierrassen had goedgekeurd, alsmede enkele programma's inzake cultuurgewassen.

Samenvatting: De verordening beoogt de in de lidstaten uitgevoerde activiteiten inzake de instandhouding, de karakterisering, de verzameling en het gebruik van genetische hulpbronnen in de landbouw te coördineren en te stimuleren.

4.3.11 Verordening 1257/99 inzake steun voor plattelandsontwikkeling

Deze verordening uit 1999 bundelt voor het eerst een scala aan bestaande maatregelen tot een samenhangend pakket voor plattelandsontwikkeling. Het betreft hier de Tweede Pijler van het GLB, ingesteld bij Agenda 2000, zij het dat deze 'pijler' bijna tienmaal kleiner is dan de Eerste Pijler.

Zoals eerder is opgemerkt, omvat deze verordening mede de *landbouwmilieumaatregelen*. Deze kunnen worden ingezet voor een breed spectrum aan maatregelen ten behoeve van het milieu en de biodiversiteit in landbouwgebieden. Naar schatting een kwart van de plattelandsontwikkelingsgelden wordt aan deze maatregelen besteed, welke op hun beurt ca. 10% van de GLB-uitgaven omvatten. Doordat nationale cofinanciering vereist is, zijn de totale uitgaven aan deze maatregelen nog hoger.

De verordening omvat nog een aantal andere onderdelen welke van belang zijn uit oogpunt van duurzame ontwikkeling, zoals *investeringen* (ook t.b.v. het milieu), *opleidingen* (ook t.b.v. productiemethoden die verenigbaar zijn met *landschapsbehoud*, *landschapsverbetering*, *milieubescherming* en *dierenwelzijn*), steun voor *probleemgebieden* ('Bergboerenregeling') en gebieden met beperkingen op milieugebied, de *bosbouw* (inclusief bebossing) en (art 33-maatregelen) de "bevordering van de aanpassing en de ontwikkeling van plattelandsgebieden" (o.a. herverkaveling, landelijk erfgoed, kwaliteitsproducten, waterbeheer, infrastructuur, toerisme, milieubehoud (incl. natuurbehoud)).

Samenvatting: De verordening inzake plattelandsontwikkeling omvat de belangrijkste financiële instrumenten van de EU voor natuur, milieu en landschap in landbouwgebieden. Andere belangrijke doelen zijn de instandhouding van de landbouw in probleemgebieden en duurzame bosontwikkeling.

4.3.12 Dierenwelzijn

Inmiddels is er een stelsel van 9 richtlijnen, 3 verordeningen, 2 Commissiebeschikkingen en een Raadsbesluit inzake dierenwelzijn, betrekking hebbend op de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren in het algemeen en specifiek voor varkens, legkippen en kalveren, voor het vervoer en voor het slachten en doden. Daarnaast zijn er dierenwelzijnseisen opgenomen in de EU-regelgeving inzake biologische landbouw.

De in 1998 tot stand gekomen richtlijn (98/58) van de Raad, bevat een aantal algemene regels inzake dierenwelzijn, gebaseerd op de European Convention for the Protection of Animals kept for Farming Purposes van de Raad van Europa.

In het compromis van juni 2003 (besluit GLB-hervorming) inzake cross-compliance zijn onderdelen van een drietal richtlijnen opgenomen, namelijk van richtlijn 91/629/EEG, 91/630/EEG en 98/58/EEG met betrekking tot respectievelijk kalveren, varkens en voor landbouwdoeleinden gehouden dieren in het algemeen. Een drietal andere richtlijnen van het Commissievoorstel zijn niet in het compromis opgenomen. Zij hebben betrekking op het vervoer van dieren, het slachten of doden en op legkippen.

Samenvatting: Er bestaat in de EU wetgeving inzake dierenwelzijn, betrekking hebbend op de bescherming van voor landbouwdoeleinden gehouden dieren in het algemeen en specifiek voor varkens, legkippen en kalveren, voor het vervoer en voor het slachten en doden.

4.3.13 Voedselveiligheid

Op het gebied van de Voedselveiligheid bestaat al langer een uitgebreid stelsel van EU-wetgeving. De huidige aanpassingen daarvan zijn een follow-up van het Witboek Voedselveiligheid (1999).
Het Witboek Voedselveiligheid (COM(1999)719def, januari 2000) voorzag in een vereenvoudiging van de regelgeving en de ontwikkeling van een Algemene Europese Levensmiddelenwet, alsook de totstandkoming van een Europese Voedselautoriteit. In 2002 is hieraan invulling gegeven door Verordening 178/2002 (EG) tot vaststelling van de algemene beginselen en voorschriften van de levensmiddelenwetgeving, tot oprichting van een Europese Autoriteit voor voedselveiligheid en tot vaststelling van de procedures voor voedselveiligheidsaangelegenheden.
Reeds eerder is een groot aantal (ca 35) richtlijnen op veterinair terrein tot stand gekomen en is door de Commissie een voorstel gedaan (COM(2000)861def.) voor een richtlijn inzake ongewenste stoffen en producten in diervoeding (o.a. arseen, lood, kwik, cadmium, persistente bestrijdingsmiddelen, dioxine).
De Europese regelgeving is ingebed in de internationale context van Codex Alimentarius, OIE en SPS.
Van de bestaande regelgeving is een deel opgenomen in het aanvankelijke voorstel met betrekking tot voorwaarden aan landbouwsteun ('cross-compliance') van de Europese Commissie (Mid Term Review; januari 2003). Hoewel de in juni 2003 vastgestelde lijst slechts een deel daarvan heeft overgenomen, illustreert het oorspronkelijke voorstel wel het belang dat aan deze regelgeving wordt gehecht. Het betreft onder meer onderdelen van de volgende wetgeving:
(1) Richtlijn 70/524/EEG betreffende toevoegingsmiddelen in de veevoeding;
(2) Richtlijn 92/46/EEG betreffende gezondheidsvoorschriften voor de productie en het in de handel brengen van rauwe melk, warmtebehandelde melk en producten op basis van melk;
(3) Verordening 315/93 tot vaststelling van communautaire procedures inzake verontreinigingen in levensmiddelen;
(4) Richtlijn 96/22/EG betreffende het verbod op het gebruik, in de veehouderij, van bepaalde stoffen met hormonale werking en van bepaalde stoffen met thyreostatische werking, alsmede bèta-agonisten (en tot intrekking van drie richtlijnen);
(5) Richtlijn 96/23/EG van de Raad inzake controlemaatregelen ten aanzien van bepaalde stoffen en residuen daarvan in levende dieren en in producten daarvan (en tot intrekking van twee richtlijnen en twee beschikkingen);
(6) Richtlijn 2002/32/EG inzake ongewenste stoffen in diervoeding;
(7-10) een viertal richtlijnen inzake de bestrijding van dierziekten;
(11-13) een richtlijn en twee verordeningen inzake identificatie en registratie van dieren.
De nummers (4), (7-10) en (11-13), alsmede onderdelen van verordening 178/2002 zijn in het uiteindelijke compromis opgenomen.

Samenvatting: Op het gebied van de Voedselveiligheid bestaat al langer een uitgebreid stelsel van EU-wetgeving. De huidige aanpassingen daarvan zijn een follow-up van het Witboek Voedselveiligheid (1999). Dit laatste voorzag in een vereenvoudiging van de regelgeving en de ontwikkeling van een Algemene Europese Levensmiddelenwet, alsook de totstandkoming van een Europese Voedselautoriteit.

4.3.14 Gezondheid van planten

In de hiervoor genoemde lijst met betrekking tot 'cross-compliance' is één richtlijn inzake gezondheid van planten/gewassen opgenomen. Hij komt overigens niet meer voor in het compromis. Het betreft richtlijn 29/2002/EG betreffende de beschermende maatregelen tegen het binnenbrengen en de verspreiding in de Gemeenschap van voor planten en voor plantaardige producten schadelijke organismen.

Samenvatting: Richtlijn 29/2002/EG heeft betrekking op het binnenbrengen en de verspreiding in de Gemeenschap van voor planten en voor plantaardige producten schadelijke organismen.

4.3.15 Arbeidsomstandigheden in de landbouw

In de bovengenoemde lijst met betrekking tot 'cross-compliance' zijn een viertal richtlijnen inzake arbeidsomstandigheden in de landbouw opgenomen. Ondanks aandrang vanuit Nederland is geen ervan uiteindelijk in het compromis opgenomen. Het betreft:

- Richtlijn 89/391/EEG betreffende [...] de veiligheid en de gezondheid van de werknemers op het werk;
- Richtlijn 90/394/EEG betreffende [...] risico's van blootstelling aan carcinogene agentia op het werk;
- Richtlijn 94/33/EG betreffende de bescherming van jongeren op het werk;
- Richtlijn 2000/54/EG betreffende [...] risico's van blootstelling aan biologische agentia op het werk.

Samenvatting: De bovengenoemde richtlijnen hebben voornamelijk betrekking op veiligheid en gezondheid van werknemers op het werk.

4.3.16 Richtlijn 79/409/EEG: de Vogelrichtlijn

Onderdelen van deze richtlijn uit 1979 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003.

Het *doel* van de Vogelrichtlijn wordt niet expliciet in de richtlijn vermeld. Op grond van deze richtlijn zijn Lidstaten verplicht de populaties van alle natuurlijk in het wild levende vogelsoorten op het Europese grondgebied, inclusief de migrerende vogelsoorten, in stand te houden. De Lidstaten zijn ertoe verplicht om alle hiertoe benodigde maatregelen te treffen om de populaties op een niveau te houden dan wel te brengen dat beantwoordt aan de ecologische, wetenschappelijke en culturele eisen en tevens om rekening te houden met economische en recreatieve eisen. De richtlijn is van toepassing op vogels, hun eieren, hun nesten en hun leefgebieden. De te treffen maatregelen omvatten in de eerste plaats (artikel 3, lid 2):

a) instelling van speciale beschermingszones voor de (momenteel 181) soorten van bijlage I alsmede niet in bijlage I genoemde trekvogels;
b) onderhoud en ruimtelijke ordening overeenkomstig de ecologische eisen van leefgebieden binnen en buiten de beschermingszones;
c) herstel of weer aanleggen van vernietigde biotopen;
d) aanleg van biotopen.

Artikel 5 bevat algemene beschermingsmaatregelen voor alle natuurlijk in het wild levende vogelsoorten als bedoeld in artikel 1. Artikel 6 bevat bepalingen inzake de verkoop, het vervoer voor verkoop en het in bezit hebben van vogels. Artikel 7 en 8 reguleren de jacht of het doden van vogels.

Alleen onder strikte voorwaarden (gesteld in Artikel 9) mag een Lidstaat afwijken van de Artikelen 5, 6, 7 en 8.
Artikel 11 bepaalt dat bij de introductie van exotische vogelsoorten schade aan flora en fauna moet worden vermeden.

Samenvatting: De Vogelrichtlijn is gebaseerd op gebiedsbescherming enerzijds en soortbescherming (algemene bepalingen en regulering van de jacht) anderzijds. Samen met de later tot stand gekomen Habitatrichtlijn behoort hij tot de belangrijkste natuurwetgeving van de Gemeenschap.

4.3.17 Richtlijn 92/43/EEG: de Habitatrichtlijn

Onderdelen van deze richtlijn uit 1992 komen tevens voor in het Commissievoorstel van januari 2003 inzake cross-compliance en ook in het uiteindelijke compromis van juni 2003.
Artikel 2 verwoordt de *doelstellingen* van de Habitatrichtlijn. Het doel is "bij te dragen tot het waarborgen van de biologische diversiteit door het instandhouden van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna op het Europese grondgebied van de Lidstaten waarop het Verdrag van toepassing is". De maatregelen die door de Lidstaten op basis van deze richtlijn genomen worden, "beogen de natuurlijke habitats en de wilde dier- en plantensoorten van communautair belang in een gunstige staat van instandhouding te behouden of te herstellen. Hierbij dienen zij rekening te houden met de vereisten op economisch, sociaal en cultureel gebied, en met de regionale en lokale bijzonderheden".
Artikel (3) bepaalt de instelling van een coherent *Europees ecologisch netwerk van speciale beschermingszones: Natura 2000*. "Dit netwerk bestaat uit gebieden met in bijlage I genoemde typen natuurlijke habitats en habitats van in bijlage II genoemde soorten. Het moet de betrokken habitats in een gunstige staat van instandhouding behouden of in voorkomend geval herstellen. Het Natura 2000-netwerk bestrijkt ook de door de Lidstaten overeenkomstig Richtlijn 79/409/EEG (Vogelrichtlijn) aangewezen speciale beschermingszones".

Met name *Artikel 6* van de Habitatrichtlijn is voor de toepassing van groot belang: "De Lidstaten treffen voor de speciale beschermingszones de nodige instandhoudingsmaatregelen..."(6, 1). Zij "treffen passende maatregelen om ervoor te zorgen dat de kwaliteit van de natuurlijke habitats en de habitats van soorten in de speciale beschermingszones niet verslechtert en er geen storende factoren optreden voor de soorten waarvoor de zones zijn aangewezen..." (6, 2).
Artikel 6.3 bepaalt: "Voor elk plan of project dat niet direct verband houdt met of nodig is voor het beheer van het gebied, maar [...] significante gevolgen kan hebben voor zo'n gebied, wordt een passende beoordeling gemaakt van de gevolgen voor het gebied...". De bevoegde nationale instanties geven slechts toestemming voor dat plan of project "nadat zij de zekerheid hebben verkregen dat het de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied niet zal aantasten...".
"Indien een plan of project, ondanks negatieve conclusies van de beoordeling van de gevolgen voor het gebied [...] om dwingende redenen van groot openbaar belang [...] toch moet worden gerealiseerd, neemt de Lidstaat alle nodige *compenserende maatregelen* om te waarborgen dat de algehele samenhang van Natura 2000 bewaard blijft. De Lidstaat stelt de Commissie op de hoogte van de genomen compenserende maatregelen".
De artikelen 12-16 regelen de bescherming van soorten, bovenop de eerder genoemde aanwijzing van beschermde zones voor soorten van bijlage II. Hieronder valt zowel de strikte bescherming van dier- en plantensoorten als de regulering van het aan de natuur onttrekken van specimens van soorten. Daarbij bepaalt artikel 16 onder welke voorwaarden mag worden afgeweken van het in artikel 12-15 bepaalde, onder meer om redenen van wildschade.

Volgens artikel 22.a moeten de Lidstaten nagaan of *herintroductie* van de inheemse soorten van bijlage IV wenselijk is, indien die kan bijdragen tot de instandhouding van die soorten. Ook moet de Staat er op toezien dat de opzettelijke introductie in de vrije natuur van een niet inheemse soort "zodanig aan voorschriften wordt gebonden dat daardoor geen schade wordt toegebracht aan de natuurlijke habitats in hun natuurlijke verspreidingsgebied of aan de inheemse wilde flora en fauna, en een dergelijke introductie te verbieden indien zij zulks nodig achten" (22, b).
Inhoud van de bijlagen bij de Habitatrichtlijn:
Bijlage 1: Typen natuurlijke habitats van communautair belang voor de instandhouding waarvan aanwijzing van speciale beschermingszones vereist is.
Bijlage II: Dier- en plantensoorten van communautair belang voor de instandhouding waarvan aanwijzing van speciale beschermingszones vereist is.
Bijlage III: Criteria voor de selectie van gebieden die kennen worden aangewezen als gebieden van communautair belang en als speciale beschermingszones.
Bijlage IV: Dier- en plantensoorten van communautair belang die strikt moeten worden beschermd.
Bijlage V: Dier- en plantensoorten van communautair belang waarvoor het onttrekken aan de natuur en de exploitatie aan beheersmaatregelen kunnen worden onderworpen.
Bijlage VI: Verboden methoden en middelen voor het vangen en doden en verboden wijzen van vervoer.

Samenvatting: De Habitatrichtlijn vormt, samen met de Vogelrichtlijn, het belangrijkste stuk EG-natuurwetgeving. Het voorziet in zowel gebiedsbescherming als soortbescherming. De gebieden aangewezen op grond van deze richtlijn en de Vogelrichtlijn vormen tezamen het ecologisch netwerk Natura 2000.

4.3.18 Verordening 338/97 (EG): 'CITES-verordening'

Deze verordening uit 1997 geeft invulling aan het CITES-verdrag van de Verenigde Naties (1973) op het niveau van de Europese Gemeenschap. Het heeft tot doel, in het wild levende dier- en plantensoorten te beschermen en in stand te houden door de controle op het desbetreffende handelsverkeer. Inhoudelijk komen de verordening en het CITES-verdrag in grote mate overeen, zij het dat de verordening meer is toegespitst op de Gemeenschap en haar Lidstaten. Ook zijn de drie bijlagen bij het CITES-verdrag omgezet naar 4 bijlagen in de EG-verordening.

De verordening heeft de volgende 4 bijlagen:

- Bijlage A omvat de in bijlage I bij het CITES-verdrag opgenomen soorten waarvoor de Lidstaten geen voorbehoud hebben gemaakt en soorten
  i) die voor gebruik in de Gemeenschap afgenomen worden of kunnen worden of die het voorwerp van internationale handel uitmaken of kunnen uitmaken, en die met uitsterven bedreigd worden dan wel zo zeldzaam zijn dat ook het meest beperkte handelsverkeer het voortbestaan van de soort in gevaar zou brengen, of
  ii) die behoren tot een genus waarvan de meeste soorten, of die een soort vormen waarvan de meeste ondersoorten, op basis van de bovenvermelde criteria in bijlage A zijn opgenomen en die zelf ook in die bijlage dienen te worden opgenomen, omdat anders een doeltreffende bescherming van de beoogde taxa onmogelijk is.
- Bijlage B omvat de in bijlage II bij het CITES-verdrag opgenomen soorten die niet in bijlage A zijn opgenomen, en waarvoor de Lid-Staten geen voorbehoud hebben gemaakt, de in bijlage I bij het CITES-verdrag opgenomen soorten waarvoor een voorbehoud is gemaakt, niet in de bijlagen I of II bij het CITES-verdrag opgenomen soorten:
  i) die het voorwerp uitmaken van zoveel internationale handel dat deze een bedreiging zou kunnen vormen:

- voor het voortbestaan van deze soorten, of het voortbestaan van de populaties daarvan in bepaalde landen, of
- voor de instandhouding van de populatie op een voldoende getalsterkte opdat deze soorten in de ecosystemen waarin ze voorkomen hun rol naar behoren zouden kunnen vervullen; of

ii) waarvan de opneming in de bijlage, gezien hun uiterlijke gelijkenis met andere in bijlage A of bijlage B opgenomen soorten, onontbeerlijk is om de handel in tot deze soorten behorende specimens daadwerkelijk te kunnen controleren, en

- soorten waarvan vaststaat dat het binnenbrengen van levende specimens in het natuurlijk milieu van de Gemeenschap een ecologische bedreiging vormt voor inheemse, in het wild levende dier- en plantensoorten van de Gemeenschap.

- Bijlage C omvat de in bijlage III bij het CITES-verdrag opgenomen soorten die niet in de bijlagen A of B zijn opgenomen en waarvoor de Lidstaten geen voorbehoud hebben gemaakt en de in bijlage II bij het CITES-verdrag opgenomen soorten waarvoor een voorbehoud is gemaakt.
- Bijlage D omvat niet in de bijlagen A, B en C vermelde soorten waarvan de omvang van de invoer in de Gemeenschap een controle rechtvaardigt en de in bijlage III bij het CITES-verdrag opgenomen soorten waarvoor een voorbehoud is gemaakt.

Samenvatting: De 'CITES-verordening' dient ter uitvoering van het CITES-verdrag in de Gemeenschap.

4.3.19 Andere voor duurzame ontwikkeling relevante EU-wetgeving

Naast de behandelde richtlijnen is er ook uit oogpunt van duurzame ontwikkeling zeer belangrijke regelgeving inzake milieu-effectbeoordeling (projecten), strategische milieu-effectbeoordeling van plannen en programma's en de wetgeving inzake genetisch gemodificeerde organismen. Daar het doel van deze wetgeving van een andere aard is dan die van de andere hier behandelde richtlijnen, blijven zij hier verder buiten beschouwing.
De GMO[20]-wetgeving betreft inperking van het gebruik (onderzoeksfase), het in het milieu brengen van GMO's, de etikettering en tracering van GMO's en bepalingen inzake 'novel food' en 'novel feed'.
Ook het met de GMO-wetgeving gerelateerde Biosafety Protocol (onder het Biodiversiteitsverdrag vallend) is buiten beschouwing gebleven.

4.4 Communautaire strategieën en actieplannen

4.4.1 Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement betreffende de Strategie van de Europese Gemeenschap inzake biodiversiteit (COM (1998)42def) (de 'Communautaire Biodiversiteitstrategie', bijbehorende Raadsconclusies)

Deze strategie is opgesteld in het kader van de CBD, waarbij de Gemeenschap sinds 1993 Partij is. De strategie heeft tot doel 'de oorzaken van de aanzienlijke biodiversiteitafname en –verliezen te ondervangen, te voorkomen en bij de wortel aan te vatten. Dit moet ertoe bijdragen om de huidige tendens tot achteruitgang en verlies van biodiversiteit te keren en de soorten en ecosystemen, waaronder landbouwecosystemen, op bevredigende wijze in stand te houden, zowel binnen als buiten het grondgebied van de Europese Unie'. De Strategie richt zich specifiek op de integratie van biodiversiteitsaspect in relevant sectoraal beleid, in het bijzonder:

[20] GMO: Genetically Modified Organisms

behoud van natuurlijke bronnen, landbouw, visserij, regionaal beleid en ruimtelijke ordening, bossen, energie en vervoer, toerisme, ontwikkeling- en economische samenwerking.
De strategie behandelt eerst een viertal *thema's* en vervolgens een achttal *beleidsterreinen*. In laatstgenoemd deel zijn talrijke concrete doelstellingen opgenomen.

De genoemde *thema's* zijn:
I. Instandhouding (*in situ* en *ex situ*) en duurzaam gebruik van biologische diversiteit;
II. Billijke verdeling van de voordelen die voortvloeien uit het gebruik van genetische rijkdommen;
III. Onderzoek, identificatie, monitoring en uitwisseling van informatie;
IV. Educatie, opleiding en bewustmaking.

De *beleidsterreinen* zijn:
1) Behoud van natuurlijke hulpbronnen;
2) Landbouw;
3) Visserij;
4) Regionaal beleid en ruimtelijke ordening;
5) Bossen;
6) Energie en vervoer;
7) Toerisme;
8) Ontwikkeling- en economische samenwerking.

De beleidsterreinen 1, 2, 3 en 8 zijn in 2001 uitgewerkt in specifieke actieplannen. Voor de andere beleidsterreinen is de strategie niet nader uitgewerkt en daarmee onverkort van belang.
In de Milieuraad van juni 1998 zijn Raadsconclusies inzake deze strategie aangenomen. De Raad verwelkomt de mededeling van de Commissie en onderschrijft de gekozen benadering waarbij specifieke beleidsdoelstellingen bereikt moeten worden door actieplannen en andere maatregelen ter implementatie van de strategie. In zijn conclusies van juni 1998 heeft de Milieuraad voorts gesteld dat op basis van het rapport over de implementatie van de Strategie, verwacht medio 2000, overwogen zou moeten worden om ook speciale aandacht te schenken (lees: actieplannen te ontwikkelen) voor de sectoren *bosbouw*, *energie*, *vervoer* en *toerisme*.
Website strategie: http://europa.eu/int/comm/environment/docum/9842sm.htm.

Samenvatting: De Communautaire Biodiversiteitstrategie bevat een samenhangende benadering voor de bescherming van de biodiversiteit in de Gemeenschap, zowel via sectoraal beleid als via de integratie van biodiversiteitoverwegingen in ander sectoraal beleid, waaronder landbouw en visserij. De strategie is drie jaar later gevolgd door vier specifieke actieplannen.

4.4.2 Raadsconclusies bij de vier biodiversiteitactieplannen

Zoals hierboven vermeld, zijn als nadere uitwerking van de strategie door de Commissie een viertal biodiversiteitactieplannen ontwikkeld, namelijk voor *natuurlijke hulpbronnen*, de *landbouw*, de *visserij* en voor *economische en ontwikkelingssamenwerking*.

In de Milieuraad van 29 oktober 2001 zijn *Raadsconclusies* aangenomen inzake de vier actieplannen gezamenlijk en inzake het actieplan voor natuurlijke hulpbronnen.
De Raad hechtte zijn *goedkeuring aan de voorgestelde actieplannen* en herhaalde dat hij vastbesloten is om, samen met de Commissie en de lidstaten, op een samenhangende en gecoördineerde manier, *uitvoering te geven* aan de vier actieplannen en benadrukte dat deze plannen van grote waarde zijn om de lidstaten

te helpen de CBD volledig uit te voeren. De Raad benadrukte ook dat er m*eer complementariteit* moet komen tussen de strategieën en actieplannen inzake biodiversiteit van de Gemeenschap en die van de lidstaten. Ook werd benadrukt dat het *EU-uitbreidingsproces* de rijke biodiversiteit van de kandidaat-lidstaten in stand moet helpen houden.
De Raad achtte het ook van belang te zorgen voor meer samenhang en integratie tussen het biodiversiteitbeleid van de Gemeenschap en andere gebieden van het milieubeleid, alsmede daarmee verband houdende communautaire beleidsvormen, strategieën en instrumenten op terreinen als handel, landbouw, bosbouw, visserij, onderzoek, ontwikkelingssamenwerking, toerisme en vervoer en verzocht de Commissie daartoe maatregelen te nemen.
De Raad achtte het tevens noodzakelijk dat wordt geanalyseerd welke invloed het beleid, de consumptie- en productiepatronen van de EU hebben op de biodiversiteit (*ecologische voetafdruk*). Uitgangspunt hierbij moet de ecosysteembenadering zijn.
De Raad herinnert er aan dat hij zich heeft verbonden de in de conclusies van Gothenburg (Top) vastgelegde doelstelling te verwezenlijken, namelijk de *achteruitgang van de biodiversiteit in 2010 op het gehele grondgebied van de Unie een halt toe te roepen*, zoals in het 6e Milieuactieprogramma staat en in het bijzonder het verlies aan biodiversiteit dat verband houdt met het beheer van natuurlijke hulpbronnen. Tenslotte onderstreept de Raad dat *uiterlijk vóór 2003 indicatoren* moeten worden opgesteld om toe zien op de uitvoering van het actieplan inzake natuurlijke hulpbronnen.

Op 19 juni 2001, verklaarde de *Landbouwraad* ingenomen te zijn met het biodiversiteitactieplan voor de landbouw. De Raad beklemtoonde het belang van het bij de tenuitvoerlegging van het gemeenschappelijk landbouwbeleid rekening houden met de biodiversiteit.

Op 18 juni nam de *Visserijraad* gedetailleerde Raadsconclusies aan met betrekking tot het actieplan voor de visserij. De Raad was ingenomen met het actieplan voor de visserij. De Raad gaf uiting aan zijn vastberadenheid om tijdens de komende herziening van het gemeenschappelijk visserijbeleid maatregelen voor het behoud van de biodiversiteit en de vermindering van schadelijke milieueffecten van visserij en aquacultuur in overweging te nemen, daarbij rekening houdend met sociaal-economische aspecten.
De Raad is zich ervan bewust dat het noodzakelijk is de druk die van de visserij uitgaat aanzienlijk te verminderen, wanneer de biodiversiteit wordt bedreigd.
De Raad verzoekt de Commissie aan de bescherming en het duurzaam gebruik van mariene visbestanden de hoogste prioriteit te verlenen, door binnen drie jaar voor alle belangrijke bestanden van de Gemeenschap beheersplannen voor de lange termijn uit te werken en toe te passen.
De Raad onderstreept dat de Commissie dient te overwegen of het gamma aan beschikbare beheersmiddelen kan worden uitgebreid, met bijvoorbeeld onmiddellijke zonesluiting, beschermde mariene zones om de bescherming van de mariene biodiversiteit te bevorderen en maatregelen ter bescherming, herstel of verbetering van habitats voor specifieke soorten.
De Raad stelt zich tot doel het voorzorgsbeginsel ook op niet-doelsoorten toe te passen. De Raad verzoekt de Commissie na te gaan hoe passende milieueffectbeoordelingen bij de besluitvorming op het gebied van visserij en aquacultuur kunnen worden benut.
Website actieplannen:
http://europa.eu.int/comm/environment/biodiversity/index_en.htm.

Samenvatting: De Milieuraad hechtte zijn goedkeuring aan de vier actieplannen, herinnert aan de doelstelling om het verlies aan biodiversiteit in 2010 te stoppen, benadrukt het belang van het behoud van biodiversiteit in de kandidaat-EU-landen en acht meer integratie van biodiversiteit in ander beleid (onder meer handel, landbouw, visserij) van belang. Ook werd de noodzaak van complementariteit van strategieën en actieplannen van de Gemeenschap en van de lidstaten benadrukt.
De Landbouwraad verklaarde ingenomen te zijn met het actieplan voor de landbouw. De Visserijraad was ingenomen met het actieplan voor de visserij en kwam met een reeks specifieke aanbevelingen.

4.4.3 Biodiversiteitactieplan voor de instandhouding van Natuurlijke hulpbronnen

Dit actieplan beoogt te waarborgen dat de bestaande en geplande milieuwetgeving en –instrumenten volledig worden benut om de relevante doelstellingen van de strategie inzake biodiversiteit te bereiken. Voor het behoud van bepaalde soorten en habitats die van belang zijn voor de Gemeenschap beoogt het actieplan de Vogelrichtlijn volledig te implementeren (inclusief realisatie van het Natura 2000 netwerk) en duurzaam gebruik van de onder die wetgeving vallende gebieden te faciliteren door financiële en technische middelen te verschaffen.
Doelstellingen in dit kader zijn onder meer:

- Uiterlijk in 2002 volledige omzetting van beide richtlijnen naar nationaal beleid door alle Lidstaten.
- Uiterlijk in 2001 aanvaarding van een standaard EU-formaat voor vastlegging van verslagleggingseisen vanuit beide richtlijnen. Het aanreiken van richtsnoeren voor de controle op habitattypen en soorten, voornamelijk in Natura 2000-gebieden.
- Ervoor zorgen dat er tegen 2002 een overeenkomst is bereikt over de technische aanpassing van de bijlage van beide richtlijnen. Dit met het oog op de bescherming van belangrijke waarden van het Europese instandhoudingsbelang die bijdragen tot biodiversiteit en het toetreden van kandidaat-lidstaten.
- Uiterlijk in 2002 goedkeuring van communautaire lijsten van gebieden voor het Natura 2000-netwerk voor elk van de zes biogeografische regio's met inbegrip van, waar nodig, zeegebieden.
- Uiterlijk in 2002 alle bostypen van Bijlage I van de Habitatrichtlijn beoordeeld als "voldoende vertegenwoordigd" om ervoor te zorgen dat Natura 2000 een coherent netwerk van bosgebieden omvat.
- Uiterlijk eind 2000 de interpretatiegids van de EC van Artikel 6 beschikbaar in alle talen van de EU.
- Uiterlijk medio 2001 specifieke aanwijzingen beschikbaar voor de uitvoering van evaluaties krachtens Artikel 6, lid 3 en Artikel 6, lid 4.
- Uiterlijk in 2001 actieplannen (opgesteld in samenwerking met internationale verdragen als Bern, Bonn enz.) voor de 48 belangrijkste vogelsoorten goedgekeurd en klaar voor uitvoering door de Lidstaten.
- Uiterlijk in 2003 goedkeuring van beheersplannen voor alle 22 vogelsoorten waarop volgens de Vogelrichtlijn gejaagd mag worden, maar waarvan het aantal onvoldoende is.

Verder noemt het BAP een aantal middelen die niet biodiversiteit als eerste uitgangspunt hebben maar wel een nuttige bijdrage kunnen leveren, zoals de Kaderrichtlijn Water, de strategie met betrekking op geïntegreerd beheer van kustgebieden, milieueffectrapportages, milieuaansprakelijkheid enzovoorts.
Doelstelling in het kader van de Kaderrichtlijn Water:

- Beheersplannen voor stroomgebieden, die elke rivier in haar geheel bestrijken en waarin de zorg voor biodiversiteit tot uiting komt, uiterlijk in 2009 van kracht en daarna elke 6 jaar herziening.

Doelstellingen in het kader van het geïntegreerd kustbeleid:
- Oprichting van een netwerk van beheerders van kustzones om ervoor te zorgen dat de uitvoering van de Europese strategie voor geïntegreerd beheer van de kustzones bijdraagt tot de bescherming van wetlands binnen de Gemeenschap en het herstel van de ecologische eigenheid van aangetaste wetlands.
- Uitbrengen van voorlichtingsmateriaal.

Ook stelt het actieplan prioriteiten vast die betrekking hebben op dierentuinen en botanische tuinen (*ex situ*). Het actieplan noemt verder specifieke milieu-initiatieven voor de monitoring en evaluatie van de algehele effecten van integratie-inspanningen in de land- en zeegebruikende sectoren (landbouw, visserij en aquacultuur, bosbouw). *Doelstellingen* in dit kader zijn:
- (dierentuinen) Uiterlijk april 2003 verlenen van vergunningen aan alle bestaande dierentuinen als zij aan criteria ten aanzien van de instandhouding van de biodiversiteit voldoen.
- (botanische tuinen) Aanvaarding door alle botanische tuinen in de EU van milieubeheer- en milieuauditsystemen (EMAS) die op biodiversiteit betrekking hebben.
- (landbouw) Uiterlijk in 203 vaststellen van indicatoren op basis van de instandhoudingstatus van geselecteerde representatieve soorten, die voornamelijk voorkomen in landbouwecosystemen, waarbij ervoor moet worden gezorgd dat de indicatoren rekening houden met verschillende geografische patronen en het effect aantonen van causale processen, zoals veranderende landbouwmethoden.
- (visserij en aquacultuur) Bevorderen van instandhouding en duurzaam gebruik van visbestanden en visgronden.
- (visserij en aquacultuur) De vaststelling bevorderen van de technische instandhoudingmaatregelen, teneinde de bovengenoemde doelstelling te verwezenlijken.
- (visserij en aquacultuur) Verminderen van de impact van visserijactiviteiten op de mariene en kustecosysteem.
- (visserij en aquacultuur) Vermijden van aquacultuurmethoden die de instandhouding van de habitats nadelig kunnen beïnvloeden door bijvoorbeeld verontreiniging vanuit visteeltbedrijven of door genetische besmetting.
- (visserij en aquacultuur) Uiterlijk 2003 vaststellen van indicatoren op basis de instandhoudingstatus van geselecteerde mariene en aquatische soorten.
- (structuurfondsen) Versterkte bijdrage van structuurfondsen tot de instandhouding van de biodiversiteit. Per saldo geen schade aan de biodiversiteit door plannen en programma's waarbij communautaire fondsen zijn betrokken.
- (structuurfondsen) Per saldo geen schade aan Natura 2000 of soorten door plannen en programma's waarbij communautaire fondsen zijn betrokken.
- (voorzorgsbeginsel) Ervoor zorgen dat met name ten aanzien van biodiversiteitvraagstukken het voorzorgsbeginsel en in het bijzonder risicobeoordelingen en risicobeheer worden toegepast bij de ontwikkeling en toepassing van communautaire instrumenten.

Tenslotte wil het BAP aansluiten bij internationale overeenkomsten als CITES, de verdragen inzake klimaatsverandering en woestijnvorming, Verdrag van Barcelona, het OSPAR-verdrag, het Protocol van Cartagena en dat van Montreal, WTO/TRIPS, FAO en de besprekingen die op internationaal niveau gaande zijn over het behoud van bossen.

Doelstellingen in dit kader zijn onder meer:
- (CITES) Uitvoering van een verordening door te voeren in de mate van bescherming tegen internationale handel die door de partijen bij CITES is toegekend aan verschillende soorten teneinde te voorzien in hun huidige behoefte aan instandhouding.
- (CITES) Uitvoering van een verordening voor het implementeren van resoluties en besluiten die door de conferentie van partijen bij CITES zijn overeengekomen teneinde de bewoordingen van de tekst van de overeenkomst toe te lichten en te interpreteren.

Samenvatting: Actieplan betreffende het behoud van natuurlijke hulpbronnen: dit actieplan beoogt de vogelrichtlijn en de habitatrichtlijn volledig ten uitvoer te leggen en bij te dragen aan het behoud en het duurzame gebruik van de gebieden die krachtens deze richtlijnen zijn aangewezen. Het plan noemt een aantal middelen om de algemene milieu-instrumenten te gebruiken, zoals de kaderrichtlijn voor waterbeleid, de strategie inzake geïntegreerd beheer van kustgebieden en milieueffectrapportages, teneinde bij te dragen aan het behoud van de biodiversiteit in de gehele Unie. Dit actieplan beoogt eveneens zo goed mogelijk aan te sluiten bij relevante internationale overeenkomsten en processen.

4.4.4 Biodiversiteitactieplan voor de Visserij

Het Biodiversiteitactieplan voor de Visserij heeft als algemeen *doel* "het definiëren en vaststellen, binnen het huidige wettelijke kader, van samenhangende maatregelen die leiden tot het behoud of herstel van de biodiversiteit daar waar wordt aangenomen dat zij wordt bedreigd door bevissing of door aquacultuuractiviteiten".
Het internationale wettelijke kader waarbinnen het actieplan voor de Visserij valt, wordt geschetst door de *Convention on Biological Diversity*, het *Jakarta-mandaat* en andere internationale overeenkomsten betreffende wilde flora en fauna, zoals de Bonn Conventie. Daarnaast is de Europese Unie gebonden door internationale bepalingen inzake visserij die zijn vervat in instrumenten zoals het *VN-Verdrag Law of the Sea* van 1982. De EU heeft de VN-Overeenkomst inzake *Straddling Fish Stocks* (grensoverschrijdende visbestanden) ondertekend en heeft ook verklaard de *Code of Cunduct for Responsible Fisheries* van de FAO toe te passen.
In de praktijk zou dit actieplan moeten leiden tot de toepassing, in voorkomende gevallen, van het voorzorgsbeginsel zoals uiteengezet in de *Communication on precautionary principle and arrangements of multiannual TAC's* (Total Allowable Catches) en de bepalingen in de Code of Conduct for Responsible Fisheries van de FAO. Centraal in deze afspraken staat de voorkoming van onomkeerbare schade zoals de verminderde genetische variabiliteit van een populatie. Centraal in het concept staat ook dat een gebrek aan volledige wetenschappelijke kennis, daar waar voorbereidende objectieve wetenschappelijke evaluatie redelijke gronden aangeeft voor bezorgdheid over mogelijk onomkeerbare gevolgen voor het milieu, niet als excuus mag gelden voor het uitstellen van de noodzakelijk geachte actie. De toepassing van het voorzorgsbeginsel wordt de voorzorgsaanpak van het visserijbeheer genoemd.

Annex II van het actieplan voor Visserij geeft een overzicht van alle doelen, doelstellingen en indicatoren en een tijdshorizon.

Samenvatting: Met het oog op de instandhouding van de visbestanden, de niet-doelsoorten, habitats en ecosystemen, beoogt het plan een vermindering van de visserijactiviteit alsmede een versterking van de onderzoeks- en monitoringactiviteiten. Wat de aquacultuur betreft, beogen de voorgestelde maatregelen met name de beperking van de introductie van zich agressief verbreidende exoten, en het waarborgen van de gezondheid van dieren.

4.4.5 Biodiversiteitactieplan voor de Landbouw

NB: De beschrijving van dit actieplan is grotendeels aan de EU-website ontleend.
Het Biodiversiteitactieplan voor de landbouw begint met een analyse van de onderlinge relaties tussen landbouw en biologische diversiteit. De analyse richt zich zowel op de wederzijdse voordelen als op de negatieve effecten van landbouwactiviteiten op de biodiversiteit. Zij resulteert in zeven actieprioriteiten:
- garanties voor een weldoordachte intensivering van landbouwpraktijken;

- handhaving van economisch levensvatbare en maatschappelijk aanvaardbare landbouwactiviteiten, met name in gebieden met een rijke biodiversiteit, voorzover deze activiteiten zijn teruggelopen;
- gebruikmaking van de mogelijkheden van milieumaatregelen in de landbouw voor de instandhouding en het duurzame gebruik van biodiversiteit;
- waarborging van het bestaan van een ecologische infrastructuur op het niveau van het gehele grondgebied;
- ondersteuning van maatregelen die zijn gericht op de verbetering van genetische diversiteit in de landbouw en op het behoud van lokale en traditionele variëteiten en rassen;
- bevordering van het op de markt brengen van landrassen en variëteiten die zich op natuurlijke wijze hebben aangepast aan de lokale en regionale omstandigheden;
- maatregelen tegen de woekering en verspreiding van uitheemse soorten.

Op basis van de ervaring die is opgedaan met milieumaatregelen in de landbouw zijn er vijf basisideeën voor de opstelling van het actieplan vastgesteld:
- productiemethoden kunnen gevolgen hebben voor het behoud van de biodiversiteit;
- hoewel er op het gehele grondgebied actie moet worden ondernomen, moeten de methoden en middelen worden toegesneden op specifieke lokale omstandigheden;
- er dient bij voorkeur een gedecentraliseerde aanpak te worden gevolgd, waarbij de lidstaten verantwoordelijk zijn voor de keuze en tenuitvoerlegging van passende maatregelen;
- er dient prioriteit te worden gegeven aan een systematische en gecoördineerde aanpak op basis van complementariteit van communautaire en nationale instrumenten, alsook van instrumenten voor milieu- en landbouwbeleid;
- de coördinatie tussen de verschillende financieringsbronnen van de Gemeenschap dient te worden gewaarborgd.

Binnen dit conceptuele kader van prioriteiten en uitgangspunten worden er kerninstrumenten voorgesteld die relevant zijn voor het bereiken van zowel de sectorale als horizontale doelstellingen die in de Europese strategie inzake biodiversiteit worden genoemd:
- de zogeheten “horizontale” verordening, met name artikel 3 ("eisen inzake milieubescherming") daarvan;
- de milieumaatregelen in de landbouw uit hoofde van de verordening inzake plattelandsontwikkeling;
- de andere maatregelen waarin de verordening inzake plattelandsontwikkeling voorziet;
- de milieucomponenten van de gemeenschappelijke marktordeningen;
- de verordening inzake genetische hulpbronnen in de landbouw; en
- de milieucomponenten van marktinstrumenten die betrekking hebben op het kwaliteitsbeleid.

Bovendien wordt de aandacht gevestigd op andere instrumenten, zoals de wetgeving inzake gewasbeschermingsmiddelen en SAPARD.
Wat betreft de kandidaat-lidstaten wordt gezegd dat voorkomen moet worden, dat habitats en soorten verloren gaan. Hiertoe moet gepaste aandacht worden besteed aan het behoud van die vormen van grondgebruik die belangrijke waarden voor de biodiversiteit ondersteunen.
Het SAPARD-instrument (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development: speciaal toetredingsprogramma voor landbouw en biodiversiteit) vervult een strategische rol ten aanzien van landbouw en biodiversiteit. Het jaarlijkse budget van € 529 miljoen (prijsniveau 2000) wordt volledig gedecentraliseerd beheerd. Door middel van specifieke bepalingen (t.a.v. normen van de Gemeenschap, milieueffectrapportage en betrokkenheid milieupartners) wordt rekening gehouden met de bescherming van het milieu. Bovendien zullen er in bijna alle SAPARD-programma’s pilot-milieuprogramma’s voor de landbouw worden ingevoerd.

Tenslotte bevat het actieplan specifieke doelen en een tijdschema voor het bereiken van de vastgestelde prioriteiten. De effectiviteit van het actieplan is afhankelijk van de juiste tenuitvoerlegging van al deze instrumenten door de lidstaten. Een prioriteit bij de monitoring en evaluatie van de verschillende integratiecomponenten is het opstellen van operationele milieu-indicatoren voor de landbouw, waardoor een beter begrip mogelijk wordt van de complexe relatie tussen landbouw en milieu.

Samenvatting: Het doel van dit actieplan is handhaving van economisch levensvatbare en maatschappelijk aanvaardbare landbouwactiviteiten, op weloverwogen wijze en gebruikmakend van de mogelijkheden van de EU-landbouwmilieumaatregelen voor de instandhouding en het duurzame gebruik van de biodiversiteit. Het plan beoogt eveneens de handhaving en bevordering van het op de markt brengen van rassen en variëteiten die zich op natuurlijke wijze hebben aangepast aan de lokale en regionale omstandigheden, met maatregelen tegen de verspreiding van uitheemse soorten. Ook beoogt het plan om de biodiversiteit van landbouwgebieden in de tot de EU toetredende landen in stand te houden.

4.4.6 EU-Bossenstrategie

In november 1998 bracht de Commissie een mededeling aan de Raad en Het Europese Parlement uit inzake een bosbouwstrategie voor de EU, COM(1998) 649, 03/11/1998. Met deze mededeling komt de Commissie tegemoet aan een resolutie van het EP (januari 1997) waarin de Commissie werd opgeroepen om met een wetgevend voorstel te komen inzake een Europese Bossenstrategie. Genoemde mededeling had als doel de grote lijnen aan te geven voor een bosbouwstrategie voor de EU. In de praktijk wordt de genoemde mededeling zelf echter als de strategie beschouwd. Dit lijkt bevestigd te worden door de oproep (in de Conclusies) van de Commissie aan de Raad om “de strategie, zoals gepresenteerd in deze Mededeling te aanvaarden”. Naar aanleiding van deze Strategie is daarop een resolutie aangenomen door de Landbouwraad van 14-15 december 1998 (zie verderop).
Het Commissiedocument bevat wel een aantal leidende principes, maar is geen krachtig nieuw beleidsinstrument. Een daarvan is een flexibele benadering, in het bijzonder gebaseerd op het subsidiariteitsbeginsel. Het document behandelt onder meer bestaand beleid en de verdere ontwikkeling daarvan op het gebied van plattelandsbeleid (met een doorkijk naar Agenda 2000), luchtverontreiniging, bosbranden, een bosbouw-informatie en communicatiesysteem, onderzoek, ontwikkelingssamenwerking, de Interne Markt en handel, industrie en internationale samenwerking. Vervolgens wordt aandacht besteed aan een viertal bijzondere onderwerpen: biodiversiteit van bossen (via duurzaam beheer van alle bossen naast de instelling van beschermde gebieden), hout als energiebron, klimaatverandering en certificering van bossen.
In verband met duurzaamheid is de belangrijkste uitspraak: “*Conservation and enhancement of biodiversity in sustainable management systems for all forests*”, en “*the establishement of specially managed protected zones as a complementary instrument to sustainable management of forests*”. Dit alles echter met de afzwakkende formulering dat dit zou moeten worden overwogen.
Voorts is uitgesproken dat de Gemeenschap actief zal *deelnemen aan de implementatie van beslissingen van de MCPFE*, welke eveneens uitgebreid ingaan op *duurzaam bosbeheer*.
In dit verband moet ook worden verwezen naar de ‘Council resolution on a forestry strategy for the European Union’ (1999/C 56/01) van 15 december 1998. Deze resolutie van de Raad is in feite het hardste document. De resolutie benadrukt het belang van de multifunctionele rol van bossen en van duurzaam bosbeheer. De resolutie onderscheidt als wezenlijke elementen van ‘deze gemeenschappelijke bosbouwstrategie’ onder meer:
- duurzaam bosbeheer, zoals door de MCPFE gedefinieerd in Helsinki in 1993;
- het principe van subsidiariteit;

- de bijdrage van maatregelen op communautair niveau;
- de implementatie van internationaal aangegane verbintenissen;
- actieve deelname in alle internationale processen gerelateerd aan de bossensector;
- het belang van duurzaam bosbeheer voor biodiversiteit;
- de noodzaak van een betere integratie van (de belangen van) bossen in alle sectorale beleidsvelden;
- het feit dat deze strategie een strategisch proces is.

In dit verband kan opgemerkt worden dat de lidstaten de oproep van het Europese Parlement om tot wetgeving te komen niet gehonoreerd hebben. In feite zijn zowel Commissiedocument COM649 als de Resolutie van de Raad 'soft law', niet afdwingbaar zoals een richtlijn.

Tenslotte moet ook worden verwezen naar de op bossen slaande passages in het *Biodiversiteitactieplan voor natuurlijke hulpbronnen*.
Website: http://www.europa.eu.int/comm/agriculture/fore/comm/649_nl.pdf.

Samenvatting: De EU-bossenstrategie is geen krachtig instrument en al weer vijf jaar oud maar geeft wel impulsen aan de bescherming van bossen, onder meer op het gebied van biodiversiteit en certificering. Ook wordt het werk van de MCPFE gesteund, welke verschillende resoluties inzake duurzaam bosbeheer heeft aangenomen. De resolutie van de Raad inzake een EU-Bossenstrategie van december 1998 bevat, hoewel beknopt, een aantal belangrijke punten.

4.4.7 Forest law enforcement, governance and trade (FLEGT): Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement (COM(2003)251 final)

Deze mededeling van de Commissie houdt een voorstel in voor een actieplan tegen de handel in illegaal geoogst hout. Belangrijke onderdelen van het plan zijn de aandacht voor het probleem in het kader van de ontwikkelingssamenwerking en het rechtstreeks tegengaan van handel in illegaal geoogst hout.
In het kader van de *ontwikkelingssamenwerking* wordt gestreefd naar oplossingen die niet nadelig zijn voor de armen. Landen moeten geholpen worden controlesystemen op te zetten om na te gaan of hout legaal is geoogst. Voorts moeten zij worden geholpen bij capaciteitsversterking voor overheden en NGO's en bij aanpassingen van het beleid.
Voor de lange termijn wordt gestreefd naar een *multilateraal kader*, waarop acties tegen handel in illegaal geoogst hout kunnen worden gebaseerd.
Voor de korte termijn wordt gestreefd naar een '*voluntary licensing scheme*' , waarbij landen een verklaring afgeven dat hout dat naar de EU wordt geëxporteerd via legale oogst is verkregen. Hiertoe zal een *Raadsverordening* moeten worden vastgesteld.
Voor de verdere uitvoering van FLEGT zal een gemeenschappelijk werkprogramma met de lidstaten worden voorbereid.

Samenvatting: Deze Commissiemededeling (FLEGT) houdt een voorstel in voor een actieplan tegen de handel in illegaal geoogst hout.

5 Indicatoren

In dit project zijn naast doelen, ook internationaal ontwikkelde indicatoren voor de verschillende aspecten van duurzame ontwikkeling in kaart gebracht. Indicatoren zijn onder meer nodig om de *voortgang bij het streven naar doelen te meten*. De beste bronnen van indicatoren en de meest relevante besluitvormingsfora vallen echter niet altijd samen. Met andere woorden, bij de hiervoor gepresenteerde doelen, zijn niet altijd de indicatoren meegeleverd. Die moeten vaak elders worden gezocht. Zo ontbreken indicatoren bij de zeer vele doelen die tijdens de WSSD in Johannesburg (2002) zijn afgesproken. Wel kunnen we te rade gaan bij de indicatoren van de VN-Divisie voor Duurzame Ontwikkeling ('CSD-indicatoren'), maar er is geen directe relatie.

De talrijke OESO (OECD)–indicatoren behoren tot de beste die er zijn, maar in OESO-kader worden weinig bindende besluiten genomen. Daar is de situatie dus juist omgekeerd, vergeleken met de WSSD.

Indicatoren zijn onder meer te vinden bij de VN-divisie voor duurzame ontwikkeling, CBD, OECD, EU en MCPFE. Daarnaast zijn ook indicatoren ontwikkeld door particuliere instellingen, inclusief NGO's. Sommige reeksen zijn nog in ontwikkeling en soms moeten indicatoren nader worden geconcretiseerd op nationaal of subnationaal niveau.
Er is een speciale database van indicatoren van het International Institute for Sustainable Development (IISD): "a global directory to indicator initiatives" (www.iisd.org/measure/compindex.asp). Ook worden in allerlei rapportages over de toestand van het milieu al dan niet eigen indicatoren gebruikt.

De Europese Gemeenschap kent een uitgebreid stelsel van bindende doelen en normen in richtlijnen en verordeningen. Vaak kan de mate van het voldoen aan de normen als indicator worden opgevat. Niettemin is los daarvan ook een eigenstandig stelsel van indicatoren ontwikkeld. Niet alleen kan daarmee een meer compleet beeld worden gegeven, het dient ook om de voortgang van minder exact geformuleerde doelen te meten, bijvoorbeeld die in Raadsconclusies en in het 6e Milieu-Actieprogramma. Van deze indicatoren is echter nog maar een beperkt deel van een officieel karakter. Laatstgenoemde indicatoren zijn de door de EU-Raad vastgesteld als 'structural indicators' om de voortgang van de uitvoering van de EU-strategie voor duurzame ontwikkeling te meten. Deze zijn nog te beperkt van aard om een compleet beeld te geven.

De OESO hanteert voor indicatoren het zgn. *PSR-model* (Pressure-State-Response) voor respectievelijk druk, toestand en (beleids-)respons. Het toepassen hiervan is echter nog geen gemeengoed. Zo is bijvoorbeeld voor biodiversiteit door de EU-Milieuraad alleen een responsindicator vastgesteld (hoeveelheid beschermd gebied). In het ideale geval zouden steeds bij elkaar horende PSR-indicatoren beschikbaar moeten zijn. Dat zou een inzicht geven in oorzaken van veranderingen, in de toestand en trends daarin en in maatregelen om de ontwikkelingen bij te sturen.
Zeer systematisch is het PSR-model gevolgd door de OESO bij de 'OECD core set of environmental indicators'. Door het samen presenteren wordt het ook mogelijk een direct verband te leggen tussen de PSR-indicatoren, hoewel de werkelijkheid vaak nog wel complexer zal zijn.

In dit verband moet er ook op gewezen worden dat er verschillende graden van complexiteit van indicatoren zijn. Zo zijn er samengestelde indicatoren als de Wellbeing Index, de Natural Capital Index en de Living Planet Index. Zij zijn geschikt voor een globale vergelijking van totaalbeelden, bijvoorbeeld tussen landen en tussen jaren. Sommige reeksen zijn nog in ontwikkeling en soms moeten indicatoren nader worden geconcretiseerd op nationaal of subnationaal niveau.
Aan het andere einde van het spectrum zijn er zeer specifieke indicatoren op nationaal, provinciaal of zelfs lokaal niveau, die nodig kunnen zijn om de effectiviteit van een beleidsmaatregel te meten. Daar tussenin zijn er ook indicatoren die én op hoog, én op laag niveau kunnen worden gemeten, bijvoorbeeld het aandeel beschermd gebied, ammoniak-uitstoot- en –depositie en de gruttopopulatie in Nederlands, Europees en mondiaal verband.

Hieronder volgen de voor deze rapportage belangrijkste initiatieven.

5.1 Indicatoren op mondiaal en ander bovenregionaal niveau (CSD, OECD, Wereldbank, WRI)

5.1.1 CSD-indicatoren: Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies (2001)

De Commissie voor Duurzame Ontwikkeling (CSD) heeft zich het afgelopen decennium regelmatig gebogen over doelstellingen en indicatoren. Mede gebaseerd op deze discussie, en op grond van een door de CSD in 1995 goedgekeurd werkplan, heeft de VN-Divisie voor Duurzame Ontwikkeling in 2001 een standaardwerk uitgebracht: 'Indicators of sustainable development: guidelines and methodologies'. Bij verwijzingen hiernaar spreken we kortweg van 'CSD-indicatoren'. Opgenomen is een set van indicatoren die door landen kunnen worden gebruikt. Er is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van bestaande doelstellingen en indicatoren, zoals elders in VN-kader vastgelegd. De overige voorstellen (en ook de set als geheel die wordt gepresenteerd) zijn niet bindend. Voor LNV relevante verwijzingen naar bestaande indicatoren betreffen:
- emissie van broeikasgas;
- areaal beschermd gebied (absoluut en relatief);
- BNP (gross domestic product per capita).

De overige voor LNV relevante indicatoren zijn:
- arable and permanent crop land area;
- extent of fertilizer use in agriculture per unit of agricultural land area;
- use of pesticides per unit of agricultural land area;
- forest area as percentage of land area (amount of natural plantation forest area tracked over time);
- wood harvesting intensity (total forest felling as percentage of the net annual increment);
- algae concentration in coastal waters;
- annual catch by major species in relation to spawning biomass if available or in relation to the year of maximum catches;
- annual withdrawal of ground and surface water as a % of total renewable water;
- abundance of selected key species;
- area of key ecosystems;
- protected area as a % of total area;
- annual energy consumption per capita; share of renewable energy sources; energy use per unit of GDP;
- legislation in place for the implementation of ratified global agreements.

5.1.2 OECD-indicatoren

In het kader van de OECD is inmiddels een aanzienlijke reeks van bijeenkomsten, commissies en publicaties gewijd aan indicatoren voor duurzame ontwikkeling. Soms

wordt gestreefd naar een integraal beeld, vaak betreft het onderdelen, met accenten op landbouw-milieu, duurzame landbouw. Vooralsnog moet worden geconstateerd dat de meeste voorstellen een oriënterend karakter hebben en, voor zover ze op ministersniveau zijn geagendeerd, op zijn hoogst een indicatieve status hebben voor wat betreft hun toepassing op nationaal niveau. Tegelijkertijd kan worden geconstateerd dat – misschien wel juist door deze relatieve meer bindende status van de indicatoren – het OECD-werk bij uitstek wordt benut als inspiratiebron door westerse landen. Dit geldt evenzeer voor Nederland en de Europese Commissie.
De voor LNV van belang zijnde indicatoren volgen hieronder.

"A preliminary set of sustainable development indicators" (uit: "Sustainable Development-Critical issues", OECD, 2001):
De voorlopige lijst van indicatoren voor duurzame ontwikkeling omvat 4 *milieu-indicatoren*, 3 *economische indicatoren* en voorts 3 '*human capital*' en 5 '*outcome indicators*' (in feite 3+5=8 sociale indicatoren). De economische en sociale indicatoren zijn niet gespecificeerd naar landbouw en of plattelandsbevolking, maar voor de maatschappij als geheel. Daarom zijn voor ons doel alleen de milieu-indicatoren bruikbaar. Dit zijn de hieronder genoemde '*environmental assets*'.
Environmental assets:
- *air quality*: Greenhouse gas emission index and CO2 emissions, NOx and SOx emissions;
- *water resources*: intensity of water use (abstractions/renewable resources);
- *energy resources*: consumption of energy resources;
- *biodiversity*: size of protected areas as a share of total area;

De publicatie omvat daarnaast een meer gedetailleerde reeks van 10 (na onderverdeling 32) '*Resource indicators*', en 6 (na onderverdeling 9) '*Outcome indicators*'. Op basis daarvan wordt een kortere lijst van '*headline set of indicators*' gepresenteerd, dit is de bovengenoemde 'preliminary set of sustainable development indicators'.
In de uitgebreide lijst van 'Resource indicators' wordt de *biodiversiteitindicator* als volgt verder uitgewerkt:
- "Size of protected areas as a proportion of total area" - op termijn uit te werken als volgt: "Size....area by type of ecosystem" en "change in area of key ecosystems";
- "Number of threatened or extinct species as a proportion of assessed species" - op termijn uit te werken als: "species and habitat indicators".

OECD Key environmental indicators (web publicatie, 2001)
De 10 '*key environmental indicators*' zijn afgeleid van de ca. 50 '*OECD Core Set of Environmental Indicators*', waarover in OECD-verband overeenstemming is bereikt voor gebruik in OECD-verband. De 'core set' is nog uitgebreid met '*OECD sets of sectoral indicators*' en voor o.m. landbouw, vervoer, energie, en toerisme.
Daarnaast heeft de OECD ook '*decoupling indicators*' ontwikkeld, waarmee de ontkoppeling tussen milieudruk en economische groei gemeten kan worden.
De OECD bevindt zich nu halverwege de tweede cyclus van de nationale '*Environmental Performance Reviews*'. Voor deze EPR's wordt weer een speciale combinatie van indicatoren gebruikt, deels geselecteerd uit de 'core set'.
De 'core set' is onderverdeeld volgens het PSR-model (pressure-state-response). Daarin worden dus onderscheiden de druk op het milieu, de toestand van het milieu en de maatregelen die tot verbetering moeten leiden. Steeds zijn alle drie ingevuld.
Van de **10 'key indicators'**, geselecteerd uit de 'core set', zijn er 8 drukindicatoren, 1 responsindicator en 1 toestandsindicator. Per thema (5 'pollution issues' en 5 'natural resources & assets') wordt de beschikbare indicator en de middellange termijn-indicator genoemd. Het betreft:
- Klimaatverandering: CO2-emissie-Index van broeikasgasemissies;
- Ozon laag: Indices van het gebruik van ozonlaagaantastende stoffen - idem met geaggregeerde index;
- Luchtkwaliteit: SOx en NOx emissie - blootstelling van bevolking aan luchtverontreiniging;
- Afvalproductie: afvalproductie-intensiteit per gemeente - nadere uitwerking naar afvalsoortenstromen;

- Zoetwaterkwaliteit: Afvalwaterzuivering 'connection rate' - vervuilingslast in wateren;
- *Zoetwatervoorraden*: intensiteit van gebruik - idem met overzichten per regio (subnationaal);
- *Bosbouwkundige hulpbronnen*: intensiteit van het gebruik - idem;
- *Visvoorraden*: intensiteit van het gebruik - idem met relatie met beschikbare voorraden;
- Energie: intensiteit van gebruik - efficiëntie-index;
- *Biodiversiteit*: bedreigde soorten - (a) diversiteit aan soorten en habitats/ecosystemen en (b) areaal van belangrijke ecosystemen.

De cursief aangegeven thema's zijn in de **meer gedetailleerde core-set** als volgt uitgewerkt volgens het PSR-model:
- *Zoetwatervoorraden*: P "Intensity of use of water resources", S: "Frequency, duration and extent of water shortages", R: "Water prices and user charges for sewage treatment";
- *Bosbouwkundige hulpbronnen*: P: "intensity of forest resource use", S: "area and volume distribution of forests" (e.g. volume distribution by major tree species group within each biome, share of disturbed/deteriorated forests in total forest area), R: "forest management and protection (e.g. % of protected forest area; % of harvested area successfully regenerated or afforested);
- *Visvoorraden*: P: "fish catches", S: "size of spawning stocks", R: fishing quotas (Numbers of stocks regulated by quotas; expenditure for fish stock monitoring);
- *Biodiversiteit*: P: "habitat alteration and land conversion from natural state" (e.g. road network density, change in land cover, etc.), S: "threatened or extinct species as a share of total species assessed" en "area of key ecosystems", R: "protected areas as % of national territory and by type of ecosystem" en "protected species".

OECD-Landbouw-milieu indicatoren: Environmental Indicators for Agriculture, Volume 3 methods and results (OECD, 2001)
Het werk van de 'joint working party agriculture-environment' is verankerd in het rapport "Environmental indicators for agriculture – methods and results (2001)" en zal op basis daarvan verder worden geconcretiseerd. De voorgestelde 39 indicatoren, verdeeld over 4 hoofdgroepen, zijn in hoge mate en direct relevant voor LNV:

I. agriculture in the broader economic, social and environmental context:
   A. contextual information and indicators: agricultural GDP, agricultural output, farm employment, farmer age/gender distribution, farmer education, number of farms, agricultural support; land use.
   B. farm financial resources: farm income, agri-environmental expenditure.
II. farm management and the environment: whole farm management; nutrient management; pest management; soil and land management, irrigation and water management.
III. use of farm inputs and natural resources:
   A. nutrient use: nitrogen balance, nitrogen efficiency.
   B. pesticide use and risks: pesticide use, pesticide risk.
   C. water use: water use intensity, water use efficiency, water stress.
IV. environmental impacts of agriculture:
   A. soil quality: risk of soil ersoison by water, risk of soil erosion by wind.
   B. water quality: water quality risk indicator, water quality state indicator.
   C. land conservation: water retaining capacity, off-farm sediment flow.
   D. greenhouse gases: gross agricultural greenhouse gas emissions.
   E. biodiversity: genetic diversity, species diversity, ecosystem diversity.
   F. wildlife habitats: intensively-farmed agricultural habitats, semi-natural agricultural habitats, uncultivated natural habitats, habitat matrix.
   G. landscapes: structure of landscapes, landscape management, landscpae costs and benefits.

Deze indicatoren zijn in de publicatie verder gespecificeerd op een wijze die voor LNV nog steeds relevant is. Het zou hier te ver voeren dit in detail te citeren.
NB: In 2001 is op de OECD-website, na behandeling in de Joint Working Party on agriculture & environment, een nieuwe benadering voor '*agri-biodiversity indicators*'

gepubliceerd, die bovengenoemde IV.E en IV.F vervangt. Daarvoor in de plaats komen nu:
- Indicators (5) of agricultural crop and livestock genetic resources.
- Indicators (2) of Habitat Quantity.
- Indicators (2) of Habitat Quality.
- Indicators (2) linking Habitat quantity to quality (Habitat-species matrix and Natural Capital Index).

M.b.t. *landschap* is in 2002 een workshop gehouden, waarvan de resultaten nr 7 hierboven zullen vervangen na goedkeuring door de JWP. Het gaat om vier groepen van resp. 4, 4, 3 en 1 indicatoren: *structures* (i.e. quantity), *functions* (i.e. quality), *management* en *value*.
In 2002 is ook een workshop gehouden m.b.t. '*soil organic carbon indicators*', die naar verwachting in 2003 tot gepubliceerde resultaten zal leiden.
Aan *bodembiodiversiteit* wordt in 2003 nader aandacht geschonken (workshop) , wat naar verwachting tot nieuwe indicatoren zal leiden.

Agriculture in the broader economic, social and environmental context (OECD), in: Environmental Indicators for Agriculture, Volume 3 methods and results (OECD, 2001)
De voorgestelde eerder genoemde 39 indicatoren, verdeeld over 4 hoofdgroepen, omvatten ook een groep van 10 indicatoren inzake de 'bredere context'. De meeste daarvan hebben betrekking op de *economische en sociale zuilen van duurzame landbouw*, iets dat in de eerder genoemde publicatie over indicatoren voor duurzame ontwikkeling niet te vinden was.
Het betreft:
- agricultural gross domestic product;
- agricultural output;
- farm employment;
- farmer age/gender distribution;
- farmer education;
- number of farms;
- agricultural support;
- land use (stock of agricultural land; change in agricultural land; agricultural land use);
- farm income (net farm income defined as the difference between the value of gross output and all expenses, including depreciation at the farm level from agricultural activities;
- agri-environmental expenditure.

5.1.3 World Development Indicators (Wereldbank)
De Wereldbank hanteert ca. 600 '*World Development Indicators*', met tijdseries voor 208 landen en 18 groepen van landen van 1960-2001 (voorzover informatie beschikbaar was). De publicatie "World Development Indicators 2003" omvat de volgende hoofdstukken: World View, People, Environment, Economy, States and Markets en Global Links. Daarmee wordt een groot deel van de bandbreedte van duurzame ontwikkeling gedekt. De aard van de indicatoren is echter niet zodanig dat de Wereldbankindicatoren alleen een toereikend beeld zouden geven. Zo zijn de *milieu-indicatoren* erg incompleet. De belangrijkste zijn: *grondgebruik*, *kunstmestgebruik*, *CO2-emissie*, *watervervuiling*. Overigens zijn deze laatste twee niet tot landbouw te herleiden. Onder economie wordt bij *landbouw de toegevoegde waarde gehanteerd*. Onder '*people*' worden demografische kenmerken, *werkgelegenheid* (ook naar landbouw gespecificeerd), onderwijs en gezondheid behandeld. Er zijn dus enkele voor ons doel bruikbare indicatoren. Het geringe aantal moet worden toegeschreven aan het onder de loep nemen van de gehele economie, niet alleen de landbouw.

5.1.4 World Resource Institute
Het WRI heeft een opmerkelijk interessante 'on line'-database (*EarthTrends*). Over de volgende onderwerpen wordt gerapporteerd (per indicator):

Milieu:
- Forest cover and Change and Certified Forest Area.
- Forest Ecosystems and Threatened Tree Species.
- Livestock Populations etc.
- PAGE Ecosystems : area, population, carbon stocks, [...] wood production and trade.

Daarnaast zijn er indicatoren voor bevolking en welzijn, voor energie en natuurlijke hulpbronnen, voor economie en milieu, voor klimaat/atmosfeer, voor watervoorraden en zoetwaterecosystemen en voor mariene en kustecosystemen (o.a. inzake visserij en biodiversiteit).

5.1.5 The Wellbeing of Nations-A Country-by-Country-Index of Quality of Life and the Environment. Robert Prescott-Allen, in samenwerking met IUCN en UNEP-WCMC (2001)

Gebruikt worden 31 indicatoren m.b.t. menselijk welzijn, 30 m.b.t. het welzijn van ecosystemen en 3 gecombineerde indicatoren: Wellbeing Index, Wellbeing/ Stress Index en Wellbeing performance groups.
De informatie wordt uitgewerkt per land en aan de hand van kleuren op een wereldkaart weergegeven. Alhoewel twee van de vier organisaties intergouvernementeel zijn, is het rapport niet besproken, laat staan gedragen door regeringen (niet-gouvernementeel). Voor LNV relevante indicatoren zijn:
- ecosystem wellbeing index, zijnde het gemiddelde van indexen voor land, water, lucht, soorten en genen, en het gebruik van hulpbronnen;
- ecological footprint;
- land index, opgebouwd uit land diversiteit (gebruik en bescherming) en kwaliteit;
- water index, opgebouwd uit water kwaliteit, diversiteit en gebruik;
- lucht index, opgebouwd uit wereld atmosfeer (CO_2 en O_3) en luchtkwaliteit;
- soorten en genen, opgebouwd uit wilde natuur (plant en dier) en gedomesticeerde soorten
- hulpbronnen, inclusief landbouw, visserij, hout en jacht.

5.1.6 Conventie voor Biologische Diversiteit

Nog steeds zijn er geen universele CBD-indicatoren en deze zijn ook niet op korte termijn te verwachten. Wel wordt al jaren gewerkt aan indicatoren (reeds goede documenten geproduceerd voor SBSTTA3). Momenteel wordt gericht toegewerkt naar een documentatie voor SBSTTA9 (november 2003) en COP7 (2004). De hoofdelementen daarin zijn: *principes* voor de ontwikkeling van indicatoren op nationaal niveau, een lijst *standaardvragen* voor de ontwikkeling van indicatoren op nationaal niveau en een *lijst* van beschikbare en potentieel beschikbare indicatoren. Op een recente CBD-workshop (februari 2003) werd benadrukt dat er een soort menu moet komen en dat aan landen geen indicatoren moeten worden opgelegd. Voorts werd gesteld dat indicatoren en bijbehorende monitoring afgestemd moeten zijn op nationale behoeften (o.a. doelen), CBD-doelen en de 2010-doelstelling van de WSSD.

5.2 Europese indicatoren (Pan-Europa, EU)

5.2.1 Europe's Environment: The Third Assessment (EEA, 2003)

Ten behoeve van de Pan-Europese Milieuministersconferentie in mei 2003 is op 12 mei 2003 het derde Pan-Europese milieurapport[21], ditmaal ook 'on line' uitgebracht. Er worden 103 milieu-indicatoren gebruikt. Daar het rapport een Pan-Europees karakter heeft, behoeven deze indicatoren niet noodzakelijkerwijs overeen te komen met de in EU-verband afgesproken indicatoren, zoals gebruikt in het rapport voor de Voorjaarstop van 2003.

[21] Europe's environment: the third assessment. European Evironmental Agency/ Europees Milieuagentschap, Environmental assessment report No 10.

Mogelijk is vooral de beschikbaarheid van gegevens leidend is geweest. In het hoofdstuk over de landbouw zijn tijdreeksen opgenomen voor kunstmestgebruik, bestrijdingsmiddelengebruik, het percentsage geïrrigeerde landbouwgrond en rundveebestanden, alsmede een overzicht van de hoeveelheid halfnatuurlijke graslanden in 10 Midden- en Oost-Europese landen. Bij visserij zijn tijdreeksen inzake de het vermogen van de visserijvloot en de totale aanlandingen van vis opgenomen, alsmede de graad van overbevissing in acht verschillende zeegebieden. Ook zijn de productie van de aquacultuur (tijdreeks) en een overzicht van de nutriëntenbelasting van de aquacultuur in kustwateren (per regio) opgenomen. Bij biodiversiteit zijn onder meer opgenomen: areaal beschermd gebied (tijdreeks vanaf 1890) en populatieverloop van 30 vogelsoorten.

5.2.2 EU-duurzaamheids- en milieu-indicatoren.

Op de Milieuraad van oktober 2002 zijn officiële duurzaamheidsindicatoren afgesproken. Wat betreft milieugerelateerde indicatoren, is in een Commissiedocument (ongenummerd) van december 2002 onderscheid gemaakt in de volgende categorieën:

1) *Structural indicators*: 9 milieugerelateerde, op een totaal van 42. Deze zijn *vastgesteld door de Milieuraad* van oktober 2002 en zijn gebruikt voor het Voorjaarsrapport van de Europese Commissie (2003), om voortgang te meten wat betreft de EG-strategie inzake duurzame ontwikkeling.
   Ze omvatten onder meer : *broeikasgasemissies*, *visbestanden in EU-wateren* en *omwille van biodiversiteit beschermde gebieden* op grond van Vogel- en Habitatrichtlijn.
   De lijst bevat uiteraard ook *economische en sociale indicatoren*. Deze zijn echter van toepassing op de maatschappij als geheel. Er zijn géén specifieke indicatoren voor de landbouw of de plattelandsbevolking in het algemeen.
   Aan deze lijst van sleutelindicatoren is een 'open lijst' toegevoegd van indicatoren die in ontwikkeling zijn, met inbegrip van reeds goedgekeurde indicatoren waaraan verder gewerkt wordt.
   In dit verband is ook "Achtergrondsdocument van het Voorzitterschap 12187/02 ENV 498 (20/9/2002)" van belang. Hierin is de 'open lijst' van sleutelindicatoren opgenomen, welke meer omvat dan de door de Milieuraad thans vastgestelde sleutelindicatoren. Het document geeft een opsomming van een aantal *indicatoren waaraan met voorrang moet worden gewerkt*, onder meer:
   - blootstelling aan toxische chemische stoffen, met inbegrip van bestrijdingsmiddelen,
   - gebruik van toxische chemische stoffen, met inbegrip van bestrijdingsmiddelen,
   - biodiversiteitindex.

   Daarnaast worden de volgende *nieuwe milieu-indicatoren* voorgesteld:
   - een indicator inzake dioxine en zware metalen, gerelateerd aan menselijke gezondheid
   - toxische stoffen in voedsel: PCB in vis
   - residuen van bestrijdingsmiddelen in fruit, groente en graan
   - Europese diversiteit aan habitats en diversiteit aan habitats in aangewezen gebieden.

   Voorts is van belang "Analyse van de open lijst van milieugerelateerde 'sleutelindicatoren' COM(2002) 524 final" (Rapport van de Commissie aan de Raad). Deze notitie omvat een *analyse van de 'open lijst' van indicatoren*, welke mede de indicatoren omvat die later dat jaar door de Milieuraad zijn geselecteerd. De indicatoren worden ingedeeld in vier groepen, al naar gelang de mate van directe bruikbaarheid van de indicator en van de beschikbaarheid van gegevens.
   Begin oktober 2003 kwam de Commissie met een nieuwe conceptmededeling over structurele indicatoren. Voorgesteld wordt een 'shortlist' van slechts 14 'structural indicators' vast te stellen. Dit schakelt de andere 'structural indicators' niet uit, maar brengt wel een prioritering aan. De voorgestelde 14 indicatoren zijn: BBP (GDP) per hoofd van de bevolking, arbeidsproductiviteit, werkgelegenheid, idem voor oudere werkkrachten, onderwijsuitgaven, R&D-

uitgaven, ICT-uitgaven, integratie van financiële markten, armoederisico, langdurige werkloosheid, regionale verdeling van werkgelegenheid, uitstoot van broeikasgassen, energie-intensiteit van de economie, vervoersvolume. Er zit dus géén indicator voor biodiversiteit bij en ook geen andere indicator die exclusief is voor het landelijk gebied.
Los van deze prioritering, wordt ook verder gewerkt aan de volledige lijst van 'structural indicators'. Als verder te ontwikkelen *milieu*-indicatoren worden nu genoemd: blootstelling aan toxische chemicaliën door consumptie, het aantal gezonde jaren in een mensenleven, een biodiversiteitindex (terwijl ook de bestaande indicator voor beschermde gebieden verbeterd wordt door kwalitatieve aspecten mee te nemen), productiviteit van hulpbronnen, afvalrecycling en productie van gevaarlijk afval.

2) *Headline indicators*: 11, waarvan één biodiversiteitindicator, gebruikt om de voortgang in de uitvoering van het Zesde Milieu Actieplan te meten.
3) *Integratie-indicatoren*: gebruikt om de integratie van milieu in EU-sectoraal beleid te meten, bijv. 35 landbouw-milieu–indicatoren (IRENA). De reeks *IRENA-indicatoren* omvat diverse zeer nuttige en concrete indicatoren. In dit verband moeten ook de indicatoren worden genoemd die zijn opgenomen in het *Biodiversiteitactieplan voor de landbouw* van de Gemeenschap dat eerder werd behandeld (zie ook verderop: Biodiversiteitactieplannen).
4) *Core environmental indicators*: ca. 400 milieu-indicatoren, waarvan 25 direct in verband staan met biodiversiteit. De andere groepen (landbouw: 43, luchtverontreiniging: 24, klimaatverandering: 17, energie: 32, visserij: 28, ozonlaag: 5, terrestrisch milieu: 38, toerisme: 52, vervoer: 37, water: 66, afval: 29) omvatten deels ook indicatoren die een relatie hebben met biodiversiteit. Een complete lijst is te vinden op http://www.eionet.eu.int/indicatorreview/core_set.
5) Voorts heeft de Commissie in eerder genoemde notitie van december 2002 een '*indicatieve lijst van biodiversiteitindicatoren*' opgenomen, waaronder ook nog niet gebruikte indicatoren. Deze omvat in totaal 157 indicatoren, waarvan 41 voor bossen, 26 voor landbouwgebieden, 24 voor wateren in het binnenland, 12 voor zee- en kustgebieden en 54 'algemene' biodiversiteitindicatoren (per sector).

De Commissie heeft voorts '*Biodiversity Implementation Indicators*' (Bio-IMPs) ontwikkeld in de vier Biodiversiteitactieplannen, welke zijn ontwikkeld (2001) in relatie tot de Communautaire Biodiversiteitstrategie. In de Commissienotitie inzake biodiversiteitindicatoren van december 2002 wordt echter gesteld dat de Commissie onvoldoende capaciteit heeft voor het Bio-IMPS-project. Aangenomen moet worden dat de monitoring aan de hand van deze indicatoren betreft.

Het EEA heeft een internationale 'Collaborative Group on Biodiversity Monitoring and Indicators' (IWG-BIO-MIN) opgericht, met het doel de praktische en technische samenwerking op het gebied van indicatoren tussen landen te versterken.
Momenteel lopen enkele door de EG gefinancierde projecten ter verdere uitwerking van indicatoren:

- BioAssess (Biodiversity Assessment Tools) waarin indicatoren worden ontwikkeld, gericht op terrestrische biodiversiteit;
- BIOMAN, gericht op de ontwikkeling van biodiversiteit in mesotrofe en eutrofe ondiepe meren;
- een project, gericht op de uitwerking van indicatoren voor "High Nature Value areas", in casu landbouwgebieden met hoge natuurwaarden, in opdracht van het EEA;
- Indicatoren voor de integratie van milieu in de visserijsector (vergelijkbaar met IRENA voor landbouw). Deze worden eind 2003 verwacht.

5.2.3 Forest Focus: een ontwerp-verordening inzake de bewaking (monitoring) van bossen en milieu-interacties in de Gemeenschap

Deze ontwerpverordening, die naar verwachting in 2003 zal worden aangenomen en een looptijd zal hebben van zes jaar, heeft tot doel te komen tot een breed opgezette, geharmoniseerde en alomvattende, langdurige bewaking van de conditie van bossen met het oog op (artikel 1):

- bewaking van luchtverontreiniging en de effecten daarvan en van andere agentia en factoren die de conditie van bossen beïnvloeden, zoals biotische en abiotische factoren van antropogene oorsprong;
- bewaking van bosbranden, alsmede de oorzaken en gevolgen daarvan;
- bewaking van de bodem, koolstofvastlegging, de gevolgen van klimaatverandering, biodiversiteit en de beschermende functies van bossen;
- een doorlopende evaluatie van de doeltreffendheid van de bewakingsactiviteiten.

Artikel 2 bepaalt dat de actie maatregelen omvat om onder meer *indicatoren en methoden te ontwikkelen* voor een risicobeoordeling van de meervoudige druk waaraan bossen gedurende een bepaalde tijd in een bepaald gebied onderhevig zijn.
Artikel 4 bepaalt dat voortgebouwd zal worden op de resultaten van verordening 3528/86/EEG.
Artikel 5 bepaalt dat, voortbouwend op de resultaten van verordening 2158/92/EEG het informatiesysteem in stand wordt gehouden en verder ontwikkeld.
De ontwerpverordening noemt geen concrete nieuwe indicatoren. Met inachtneming van het gestelde in artikel 2 moet daarbij ook worden bedacht dat artikel 4 en 5 spreken over het voortbouwen op reeds verricht werk.

5.3 Overige initiatieven

5.3.1 Living Planet Report (2002; WWF, i.s.m. UNEP-WCMC en Redefining Progress)

Sinds 1998 geeft het WWF jaarlijks het Living Planet Report uit. In dit rapport wordt aan de hand van een aantal indices land en wereldwijd aangegeven hoe het staat met de toestand van het natuurlijke milieu. Het rapport wordt niet gedragen door regeringen; het heeft zelfs tot doel om – op basis van objectieve gegevens – landen te prikkelen. In het rapport voor 2002 staan de volgende indexen:
- *Living planet index*, als één maat voor de toestand van het natuurlijk milieu, onderverdeeld in *forest species population index*, *freshwater species population index* en *marine species population index*.
- *Ecological footprint*: world and by country; cropland, grazing land, forest, fishing ground, energy, water withdrawals.

De *Living Planet Index* (WWF). De Living Planet Index is een maat voor de toestand van natuurlijke ecosystemen, gebaseerd op het voorkomen van diersoorten. De Living Planet Index wordt berekend als het gemiddelde van drie afzonderlijke indices, welke betrekking hebben op in totaal ca 700 diersoorten van bossen, zoet water en zeeën. De index vertoont een daling van 37% tussen 1970 en 2000.

De *Ecological Footprint* (WWF en andere bronnen). De Ecological Footprint van het WWF drukt, per inwoner, per land uit hoeveel hectare productief land in de wereld ten dienste staat van dat land. Voor Nederland is dat ruim tweemaal het wereldgemiddelde. Voor de USA is het echter zelfs bijna vijf maal dat gemiddelde. Er zijn afzonderlijke 'voetafdrukken' berekend voor akkerland, grasland, bossen, visgronden en ook voor energiegebruik.
In Almasi *et al*. (2002)[22]) worden zes verschillende berekeningen van de ecologische voetafdruk gepresenteerd, die onderling flink verschillen. De verschillen kunnen echter goeddeels verklaard worden aan de hand van de verschillende doelen van de studies. Geconcludeerd wordt dat de ecologische voetafdruk, in combinatie met andere indicatoren voor duurzaamheid, in principe goede mogelijkheden biedt om in het beleid te worden toegepast.

[22] Almasi, A., A. Hagendoorn & H. de Boo, 2002. "Waar een klein land groot in is". EC-LNV-rapport 2002/162

6 Bronnen van informatie

Dit hoofdstuk bevat informatie over bronnen van gegevens omtrent de feitelijke toestand van verschillende aspecten van duurzame ontwikkeling. De websites waarop de in hoofdstuk 2 t/m 4 behandelde internationale afspraken kunnen worden gevonden zijn in de betreffende hoofdstukken zelf vermeld.

6.1 Mondiaal

Food and Agriculture Organization (FAO): Global Information and Early Warning System on Food and Agriculture (GIEWS) met o.a. Food Outlook en gegevens inzake bosbranden. Beperkt toegankelijke website. http://www.fao.org/ES/giews/

FAO-Commission on Genetic Resources for Food and Agriculture (CGRFA): State of the World's Animal Genetic Resources.

FAO, 1996: State of the World's Plant Genetic Resources for Food and Agriculture.

FAO, 2000: The state of food insecurity in the world.

FAO, 2003: State of the World's Forests; forest area 2000, forest cover change 1990-2000, forest types, volume and biomass, production/trade/consumption of forest products in 2000. http://www.fao.org/forestry/FO/SOFO/sofo-e.stm

Global Biodiversity Outlook (CBD, 2001): Trends in genetic, species and ecosystem diversity; marine & coastal, inland water, forest, sub humid land and agricultural ecosystems. http://www.biodiv.org/

Global Environmental Outlook 3 (UNEP, 2002): socio-economic background (o.a. Human Development Index, Ecological Footprint, Land, Forests, Biodiversity, Freshwater, Coastal & marine areas, Atmosphere, Urban areas, Disasters. http://www.unep.org/geo

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC): gegevens inzake broeikasgassen. http://www.ipcc.ch/

R. Precott-Allen, i.s.m. IUCN en UNEP-WCMC: The Wellbeing of Nations; indicatoren en informatie inzake menselijk welzijn, het welzijn van ecosystemen en de combinatie van beide.

The World Conservation Union (IUCN), 2000: IUCN Red List of Threatened Species. http://www.iucn.org/

UNEP-WCMC: UN list of protected areas. http://www.unep-wcmc.org/protected_areas/index.html

UNEP-WCMC: Threatened Plants Database, Animals Database. http://www.unep-wcmc.org/index.html?http://www.unep-wcmc.org/species~main

World Bank: The Little Green Data Book; statistieken gebaseerd op de World Development Indicators.

World Resource Institute (WRI): Earth Trends; statistieken gebaseerd op 7 groepen indicatoren, waaronder milieu. http://www.earthtrends.wri.org/

Worldwatch Institute: selectieve beschrijving van prangende milieuproblemen en analyse van samenhang tussen mens, natuur en economie. http://www.worldwatch.org/

World Wide Fund for Nature (WWF): Living Planet Index; index voor de ecologische voetafdruk. http://www.panda.org/

6.2 Bovenregionaal, niet wereldwijd

OECD: OECD Environmental Data; statistische informatie, per twee jaar gepubliceerd, inzake land, bos (incl. geïmporteerd tropisch hout), bedreigde soorten, water, lucht en afval. http://www.oecd.org/env/data

OECD, per land: Environmental Performance Reviews (in Europa aangevuld met EPR's door de UN-ECE).

UN-ECE, 2000: Forest Resources of Europe, CIS, North America, Australia, Japan and New Zealand (TBRFA 2000). http://www.unece.org/trade/timber/Welcome.html

6.3 Pan-Europees

EEA, 1995: Europe's Environment: The Dobris Assessment.

EEA, 2003: Europe's Environment: The Third Assessment. http://www.eea.eu.int/reports

EEA-ETC/NPB, UNEP-WCMC en Raad van Europa: European Common Database on Designated Areas (CDDA); database van landen binnen en buiten de EU m.b.t. gebieden die zijn aangewezen op grond van mondiale en regionale verdragen en programma's, EU-Vogel- en Habitatrichtlijnen en nationale aanduidingen. http://www.eionet.eu.int/Best_Practice/Acronyms/CDDA

6.4 Europese Unie

EUNIS: EUNIS Habitats Database; informatie (medio 2002 : ca 20.000 beschrijvingen) over de 198 habitat-typen van bijlage 1 van de Habitatrichtlijn. http://nature.eionet.eu.int/activities/products/eunishaben.html

EUNIS: EUNIS Sites Database; gegevens inzake gebieden die zijn aangewezen op grond van nationale, EU- of internationale basis. http://nature.eionet.eu.int/activities/EUNIS/data_coll/sites

EUNIS: EUNIS Species Database; informatie (medio 2002: ca 35000 beschrijvingen van 2659 soorten of ondersoorten), welke voor een belangrijk deel (maar niet uitsluitend) in verband staan met de Habitat- En Vogelrichtlijn en de Conventie van Bern. http://nature.eionet.eu.int/activities/products/eunis_sp

6.5 Informatiebronnen van NGO's, internationaal

Birdlife International; informatie over vogelpopulaties en –gebieden op mondiale en Europese schaal. http://www.birdlife.net/

Wetlands International; informatie over wetlands en watervogels op mondiale schaal. http://www.wetlands.org/

World Wide Fund for Nature/WWF (met UNEP-WCMC en Redefining Progress): Living Planet Report 2002 met Living Planet Index en Ecological Footprint. http://www.wwf.org/

6.6 Nationaal: Nederland

Centraal Bureau voor de Statistieken (CBS): Landbouw, milieu en economie. http://www.cbs.nl/

Landbouweconomisch Instituut (LEI): Landbouw-Economisch Bericht. http://www.lei.wageningen-ur.nl/

LEI: Landbouw, Milieu, Natuur en Economie.

Rijksinstituut voor Volksgezondheid & Milieu (RIVM): Milieubalans. http://www.rivm.nl/

RIVM: Nationale Milieuverkenningen (*opm.*: wordt periodiek uitgebracht).

RIVM: Natuurbalans (*opm.*: wordt periodiek uitgebracht).

RIVM: Natuurverkenningen (*opm.*: wordt periodiek uitgebracht).

RIVM, 2002: MINAS en Milieu.

RIVM, 2003: NatuurCompendium (voor het eerst in 2003); cijfers over ontwikkelingen in soorten, soortgroepen, ecosystemen en landschap.

OECD, 2003: Environmental Performance Review of the Netherlands.

WWF: Living Planet Report 2002.

NGO's
FLORON: informatie over het voortkomen van alle Nederlandse plantensoorten Alsmede een reeks van andere PGO's (particuliere gegevensverzamelende organisaties) m.b.t. vlinders, zoogdieren, etc. http://www.floron.nl/

SOVON: informatie over het voorkomen van alle Nederlandse vogelsoorten. http://www.sovon.nl/

Bijlage Projectorganisatie

Opdrachtgever: Werkgroep 'Kernset indicatoren duurzame ontwikkeling',	
	bestaand uit:
	I.E. Somsen (DP), *trekker*
	E.E. Biewinga (DL)
	W. Bonte (FEZ)
	G.T.A. Hof (DP)
	J.M. Rooijakkers (DO)
	J. Verhulst (DP)
	Verkooijen, P.V.D.J. (DN)
	Vernooij, M.L. (IZ)
	J. van Vliet (EC-LNV)
Gedelegeerd opdrachtgever	M.L. Vernooij (IZ)
Opdrachtnemer	A.J. Schutte (EC-LNV)
Projectteam	G. van Dijk (EC-LNV), *projectleider*
	V. van der Meij (EC-LNV)

Tussentijdse rapportages zijn gelezen en becommentarieerd door de werkgroep 'Kernset indicatoren duurzame ontwikkeling', de heren M.L. Vernooij en R. Dirkzwager van Directie IZ en diverse medewerkers van het Expertisecentrum LNV.